

ПАНЩИНА

і її скасування в 1848 року.

НАПИСАВ

Др. Іван Франко.

Ціна 30 кр.

У Львові, 1898.

Коштом і заходом Товариства „Просвіта“.

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка
під zarядом Г. Беднарського.

Въ Товариствѣ „Просвѣта“ у Львовѣ (ринокъ ч. 10.) можна достати:

І. Книжки для народу:

20. Перекотиполе	8 к.
26. Якъ ярмаркувавъ Тарасъ	6 „
28. Мотыль, читанка для руского народу	10 „
29. Старый Ефремъ, Н. Устіяновича	10 „
32. Росказы про небо и землю	12 „
33. 34. Росказы про силы природы, Ч. І и ІІ. по	10 „
36. Оповѣдане о житію св. Бориса и Глѣба	10 „
37. Житє Т. Шевченка	14 „
38. Повѣстки для дѣтей	15 „
39. Що то таке провізорія?	8 „
40. Сестра Оповѣдане М. Вовчка	5 „
41. Байки Павла Свого	12 „
44. Вѣнокъ	8 „
45. Нива	10 „
50. 52, 70, 80, Исторія Руси ч. І. 15 кр., ч. ІІ 13 кр.	
ч. ІV. 16 кр. ч. V. 18. кр., разомъ	62 „
51. Звѣр҃яга шкѣднѣи и пожиточнѣи	32 „
55. На досвѣткахъ	12 „
62. Житє св. Кирила и Методіа	12 „
64. Ленъ и конопль	14 „
66. Рогата худоба	35 „
67. Житє св. великомучен. и лѣкаря Панталеймона	10 „
71. Про живоплоты и лѣсы	10 „
75. Венямінъ Франклінъ	12 „
Годыте Америки	6 „
Товариствахъ	30 „
Кольнишевскій	10 „
	30 „
	18 „
	24 „
	15 „
	50 „
	12 „
	10 „
	10 „
	10 „
	10 „
	15 „
	10 „
	10 „
	10 „
	12 „
	12 „
	6 „
132. Дещо про землю	10 „

ПАНЩИНА і ЇЇ СКАСОВАНЄ В 1848 Р.

НАПИСАВ

Др. ІВАН ФРАНЬО.

Коштом і заходом Товариства „Просьвіта“.

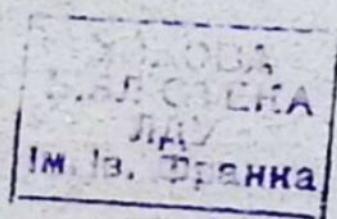


У ЛЬВОВІ, 1898.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.



ЛВІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ



Кафінет франкознавства

ЛДУ ім. Ів. Франка.

Инв. № 653.

372205

БІБЛІОТЕКА
Інституту
франкознавства

ПЕРЕДМОВА.

Отся книжочка була написана в грудню 1897 року. Мені давно бажало ся подати нашому селянству ясно, приступно і без надто великої вчености розказану історію селяньського стану і я довгі літа збирав потрібні книжки, а то й писані жерела та устні оповідання, що могли би придати ся для такої праці. Та про те хто знає, чи швидко був би я взяв ся до неї, як би не конкурс, розписаний товариством „Просьвітою“ на написане популярної історії панщини і її знесеня в нашім краю.

Моя праця вийшла може трохи не така, якої собі бажав виділ „Просьвіти“ устанавляючи той конкурс. Я вважав потрібним дати читачеві не так оповідане про само знесенє панщини в 1848 році, як радше докладну відомість про те, відки взяла ся панщина в нашім краю, чим вона була для нашого народа, хто і як працював над її піддержанєм і заостренєм, а хто над її обмеженєм і скасованєм.

Історія панщини в Галичині від 1772 року аж до 1848. і ще далше, се, можна сказати, головна часть історії руського народа, бож власне сей народ, хлопський, майже весь гнув ся під її ярмом. От тим то мені прийшло ся в сьому оповіданю порушити багато ріжнородних справ, вияснювати ріжні закони та постанови, згадувати про таке, що не тільки простому народови, але й значній части наших інтелїгентних людей звісне дуже мало. Се було причиною, що виділ „Просьвіти“ поручив мені дати до мого оповідання ще вказівки на ті книжки і па-

пері. з яких я черпав свої відомости. Я радо згодив ся на те, бо через се, надію ся, моя книжочка буде пожиточна не тільки для селян, котрі будуть читати саме оповідане, але й для тих інтелігентних людей, котрі би або хотіли переконатися, чи правду я пописав і чи не перебрехав дечого на чиюнебудь користь або некористь (маємо, Богу дякувати, таких дбайливих опікунів, що тільки пасуть очима на те, щоби виловити „Просьвіту“ і загалом Русинів на яким таким учинку, хоч самі вони — ну, та може ми й їх коли де на чім воловимо!), або котрі би хотіли докладнійше розглянути ся в тих справах, що порушені мною ось тут лиш злегка. Щиро бажаю, щоби таких людей було як найбільше. Історія нашого селянства, особливо за остатніх сто літ, так мало ще оброблена а так багато дечому може нас навчити, що чим пильнійше і чим з більшими силами візьмемо ся до неї, тим ліпше.

Бажаючи зробити свою книжочку не тільки зрозумілою для нашого освіченого селянства, але також не надто обширною, не надто важкою для пам'яті, я пильнував, щоби оповідати тільки про найважніші справи, не вдавати ся в дрібніші, хоч нераз дуже важні речі, не заходити там, де для самих учених нема ще певности і де найлекше поблудити. Я держав ся головно постанов самих законів — польських а потім австрійських, і подавав для їх пояснення тільки те, що найпотрібнійше.

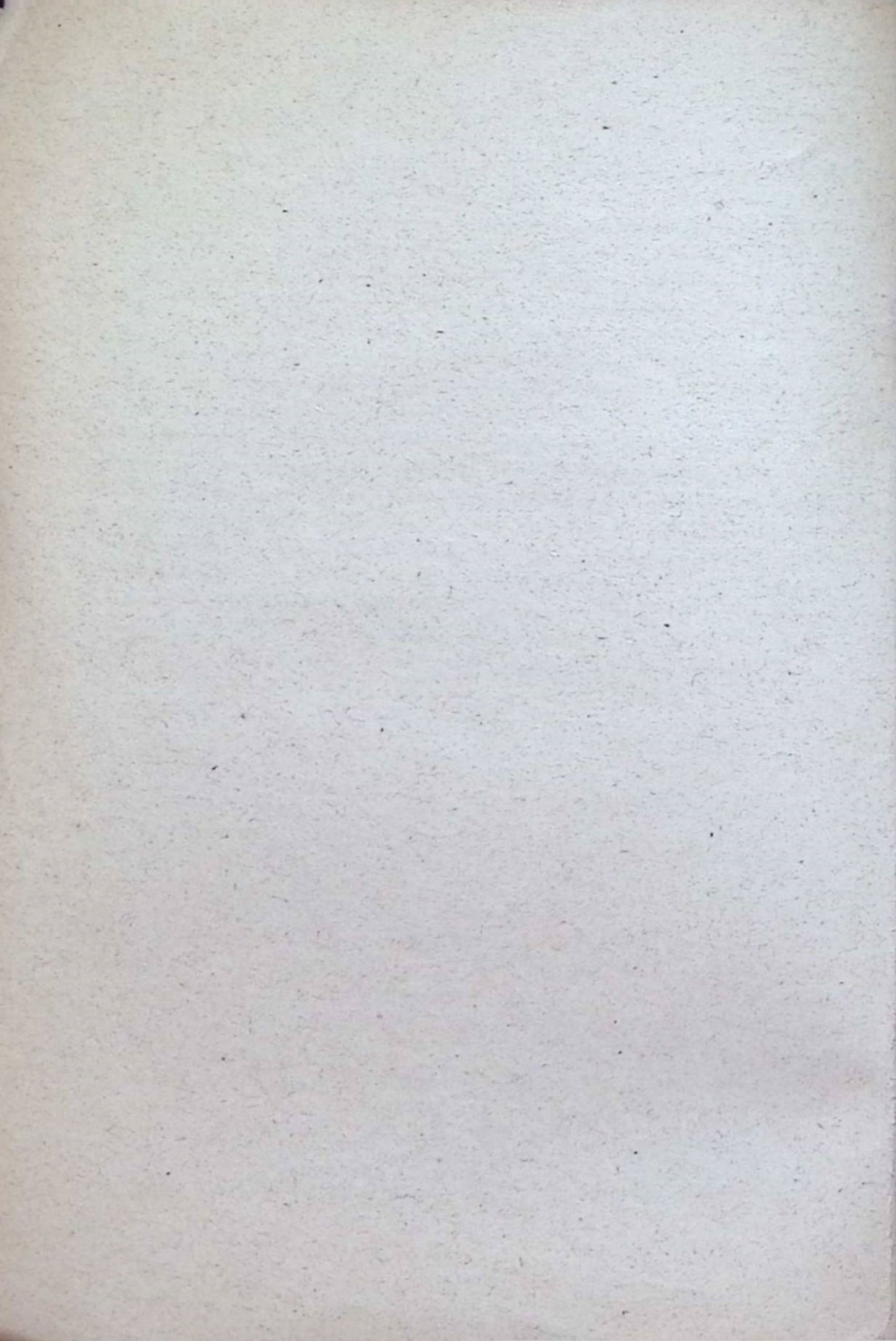
З спокійним сумлінням можу сказати, що я бажав подати своїм читачам тільки голу, щирю правду, а не хотів навертати їх ні на яку — чи хлопську, чи панську, чи урядницьку віру. Коли панщизняні дідичі або урядники в моєму оповіданні не являють ся в рожевім світлі — мій Боже, чи я-ж тому винен? Я певно не для власної приємности малював їх так; їх власні діла і слова, то були фарби, які я накладав на свій малюнок. Не бійте ся, я не був сьліпий і на хиби селян, о скільки вони проявляли ся і о скільки їх поправа залежала від них самих.

Одну хибу має мов оповідане і я признаю ся до неї тут, з гори. Я не порівнював наших відносин з тими, які були по інших краях. На се часто бють польські па-

тріоти: коли згадати про нещасливу долю селянства в старій Польщі, вони кличуть: аджеж у інших краях в тім часі бувало ще й гірше! Може й так, та ті патріоти промовчують, що в інших краях люде далеко швидше взяли ся перемінювати гірше на ліпше, а в Польщі ще й нині є такі добродії, що не можуть переболіти „неправного“ скасування панщини і раді би коли не в тій то в иншій формі завернути назад панщизняні порядки. Я не перечу: порівнянє польських порядків з тими, які були по інших краях, могло би бути пожиточне і цїкаве, та мусїло би значно розширити обєм книжки, а практично для нас воно й непотрібне. Досить буде сказати загально, що й по інших краях селянству жило ся не весело, а поперед усього пізнати добре, як жило ся власне нашому селянству. Пізнавши свою біду ми вже лекше колись будемо могли порівняти її з чужою, а може сею дорогою дійдемо й до другого порівняня: як инші люде бороли ся з тою бідою і як ми терпіли її і терпимо й доси.

У Львові д. 1. марта 1898. р.

Др. Іван Франко.



I. Що то була панщина ?

Дня 3. (15.) мая обходять наш народ по многих селах пам'ятку знесення панщини. Ї се велике сьвято і повинно стати ся всенародним, правдиво хлопським сьвятом. Чим більше буде наш народ доходити до сьвідомости своїх прав і інтересів, тим величнійше буде обходити пам'ятку того дня, що дав йому можливість розвою, дав йому людську і господарську свободу. Бажаючи розповісти Вам, дорогі братя, про важність того дня, ми почнемо від пояснення, що то була панщина і яке було під нею положенє хлопа.

Коли згадати нашим старим людям про панщину, то вони поперед усього пригадають, що панщина — то був такий порядок, при котрім хлоп мусів робити панови. Воно справді так було, але робота на панськїм полі була тільки одним проявом панщизняного порядку. Люди теперішнього покоління, що вже не затирили того порядку, не легко можуть собі його вяснити і мусять добре пошпорити в старих книгах і паперах, поки відгребуть єго повний образ.

Перша, основна річ у пащизнянім порядку була та, що законом признана була нерівність між людьми, признано було одних повноправними, панами, а решту людей так чи сяк неповноправними. Се відносило ся не до самого тільки хлопа. Цісар в державі мав неограничене право, сам займав ся і заграничною політикою і школами і судівництвом і війском, дорогами і торгівлею, — одним словом, усіми державними справами. Правда, він держав собі міністрів, котрих сам вибирав

і котрі тільки перед ним були одвічальні; але вони були тільки цісарські порадики і цісар не мусів їх слухати, але міг і без них робити, що хотів.

Урядники були, так сказати, цісарські очі, вуха і руки, і вся держава була по закону цісарська власність; держава була для цісаря, а не цісар для держави. Сам народ, сама суспільність не повинні були мішати ся до цісарського правління. Тільки для поради цісареві, для висказування жадань (постулятив) деяких (не всіх!) верств народа існували по краях сойми шляхотські або постулятові. Ті сойми збирали ся звичайно раз на рік, на два-три дні, вислухували запевнене про те, що цісар як батько любить своїх підданих і дбає про їх добро, і ухвалювали резолюції, в котрих порушувало деякі краєві справи, тай то лиш такі, які правительство захотіло допустити до порушення. До участі в тих соймах були допущені тільки повноправні піддані (тоді всі були не горожанами держави, а тільки підданими цісарськими), то значить шляхта і вище духовенство, єпископи та каноніки. Єпископи засідали там без вибору, а з каноніків вибрано найстарших і найсмирнійших, щоб не трафив ся між ними такий, котрий би захотів упімнути ся за кривдами селян або бодай низшого, сільського духовенства.

Міщани, купці, жиди не мали доступу до того сойму з виемком бурмістра Львова, котрий не був вибраний, а тільки був іменований урядом. Міщани мали й крім того менші права від шляхти. Правда, панщини вони не робили, але з виемком кількох більших „вільних“ міст мусіли крім державного податку платити домовий чинш панам дідичам. Значить, пани були хоч в часті властителями не тільки селян, але й міщан, мали право жадати від них частини їх праці — не за якусь свою заслугу, а тільки з того титулу, що пан уродив ся в палацу, а міщанин у простій хаті і ніби то жив на панським ґрунті.

Ще більше ограничені права мали жиди. Правда, панщини й вони не робили так само, як міщани, а тільки платили чинш, а в додатку за те, що були жидами, мусіли платити осібний податок, так зване сьвічкове; сей податок звав ся так від того, що його вимірювали після того, кілька котрий жид сьвічок засьвічує у шабас. Крім

того ще жиди не мали права жити на селі, бути урядниками, ходити до висших шкіл, бути офіцерами у війську, — одним словом, були правдивими мачошиними дітьми в державі. Правда, жиди вміли обходити деякі з тих законів, жили по селах, держали коршми, хоч се було їм виразно заборонено; але робили се тільки з відома і з волі панів шляхтичів, котрі з давен давна, ще в старій Польщі, привикли були не рушити ся ані кроку без жиди і котрих не відучили від того кроваві лекції Хмельниччини і Коліївщини, де народній гнів в однаковій мірі обертав ся против панської самоволі, як і против жидівського визиску та збиткованя. Та про те жиди не мали однакових прав з іншими горожанами, а обходячи несправедливі закони вони тільки приучували ся до шахрайства, приучували ся не шанувати і обходити також справедливі закони. Тож коли ті несправедливі, просто на жидів вимірені закони були покасовані, по троха в 1848. р. а до решти аж у 1867., коли жиди на папері стали рівноправними горожанами, показало ся швидко, що вони зуміли тоту рівноправність обернути так, що витягали з неї для себе далеко більше користі, а поносили менше тягарів, ніж християни.

Та весь тягар тої суспільної нерівності і кривди в найповнішій мірі спадав на той стан, котрий в книгах і письмах уже й тоді вважали основою, прогодівником цілої суспільності, — на стан селянський. Нерівність, що була основою панщинного порядку, на хлопах відбивала ся найтяжше. Правда, під Австрією хлопови стало троха легше, ніж було під Польщею; хлоп не був уже панська власність і хлопецький ґрунт не був панська власність; та про те все таки хлопецькі права були мало чим більші від прав робучої худоби. Хто держить робучу худобу, мусить дати їй їсти, запевнити їй яку-такую стайню, бо инакше худоба пропаде і єго буде страта. Оттак за панщинних часів хлоп мав поле і хату, щоби з того і на тім жив і працював; але поза тим він належав до пана. Тай не можна сказати „мав“ так, як ми се тепер розуміємо. Поле, хата, навіть худоба були тільки на половину єго власність; зверхню власність над усім тим мав пан. Він був немов опікуном того хлопа; без

панського дозволу хлоп не міг ані продати ані замінити ані ділити, ані побільшувати ані вменшувати своєї власності. Без панського дозволу він не міг навіть женитися. Єго праця, даремна, безвідплатна була панським капіталом. Хлоп обов'язаний був робити панщину, хоча самі пани вже й позабували, за що він її робить. Одні казали, що за той ґрунт, на котрім сидить і котрий, мовляв, був панська власність; другі казали, що за ту оборону, яку колись пани давали хлопovi від Татар та всяких грабівників, а врешті інші казали по просту, що то так Бог дав, що так з віку-правіку встановлено, щоби хлоп робив на пана, що то таке вже є натуральне право.

Крім роботи пішої або тяглої — як до заможности хлопа — пани вибирали від хлопа ще державні податки і побирали для себе ріжнородні данини: кури, яйця, мітки, мід, хміль і інші хлопські вироби. Все те було позаписуване в таких списках, що звалися інвентарії, і належалося панови законом. Та крім того деякі пани видумували нові данини і тягарі незаписані в інвентаріях: посиляли тяглих господарів безплатно і на їх власний кошт в далекі дороги з панським добром, а піших уживали як післанців, змушували їх працювати на панським більше, ніж було приписано в інвентаріях, гнали на роботу навіть в неділі і в рочисті свята. Надто деякі пани мали звичай розділювати зі своїх горалень горівку на хлопів: річно мусів хлоп узяти і випити тільки а тільки кварт чи тарців і, розумієся, заплатити або відробити. Таким делікатним способом пани приучували нашого хлопа довгі часи до п'янства, щоби потому могли сказати всім тим, що хотіли поправити хлопську долі: „Що? Ви хочете для хлопа людських прав? Глядіть, яке то „obrzydliwe bydlę!“ Правда, австрійський уряд багато разів заборонював сей гарний звичай не приписаний у жаднім інвентарі; але звичай держався декуди аж до самого 1848. року.

Хлоп не мав права свобідно переходити з місця на місце, він був прив'язаний до своєї рілі. Коли йому було дуже зле у пана, він нераз утікав; але в такім разі тратив свій ґрунт і хату, робився голим жебраком, волюцюгою, опришком. Тільки за панським дозволом міг хлоп перебрати ся з одного села в друге, та мусів па-

нови замісто себе дати на свій ґрунт иншого господаря. Так само не міг хлоп без панського дозволу давати дїтий до школи до міста. Взагалї пани не любили письменних панщизняків; навіть такі, що в селї десь від дяка навчили ся троха читати та писати, були їм дуже немілі і вони старали ся віддавати їх чим борше до війська. А до війська брали тоді з разу на 20, пізнійше на 12 літ! Значить, хто раз пішов тай то ще в чужі краї, то вже рідко коли вернув. Тільки пан сам мав право давати хлопських дїтий чи то до ремесла, щоби потім мати з них своїх власних ремісників, чи й до висших шкіл; але уряд не приймав хлопських дїтий до висших шкіл, поки пан не посвідчив на письмі, що звільняє того хлопця від панщини. Тай то бувало так, що хлопський син уже був у висших школах, а потім нараз чимось панови не сподобав ся, той велїв йому вертати до села, гнати його на панщину, а потім віддавав до війська.

Хлопський ґрунт після австрійських законів не був панською власністю: пан не міг його самовільно від хлопа відібрати, продати або дарувати комусь иншому або прилучити до свого власного ґрунту. Але той ґрунт так само не був і хлопською власністю в такому значіню, як ми се нинї розуміємо. Хлоп мав на нїм жити, відроблювати з него панщину і давати данини та платити урядовий податок, так звану „урбарню“; але не міг того ґрунту анї продати, анї дарувати, анї своїм дїтям тестаментом переказати, анї подїлити; на все треба було панського дозволу. Хлоп не міг на свій ґрунт затагнути позички, не міг його поправити. Він був справді худобою, що пасе ся на ґрунті, але не може сказати, що се її ґрунт.

Коли який хлоп утік від пана з жінкою й дїтьми, то полишений ним ґрунт називав ся пустою. Пан не мав права прилучити його до свого ґрунту, але був обовязаний осадити там якогось иншого хлопа.

Цісарські патенти дуже остро наказували, щоби обшир хлопських, так званих рустикальних ґрунтів не зменшував ся, а обшир панських, домінікальних ґрунтів не збільшував ся коштом хлопських. Та про те дуже багато таких пусток пани таки поприлучували до своїх ґрунтів, позасаджували лісом або позаорювали.

Пан мав над хлопом право суду, надзору і опіки. Він сповнював супроти хлопа все те, що нині сповнюють староства, ради повітові, повітові суди і низші податкові уряди. Пан сам або через свого мандатора стягав з хлопів цїсарський податок, вибирав рекрута, іменував громадї війта і присяжних, розділював і казав виконувати шарварки, накидав фірманки, посилав людей на варті, організував погонї за злодіями та конокрадами, провадив вступні слїдства з усякими злочинцями, мав право вязнити підозріних. Крім того мав пан над хлопами право вітцївське — патрімонїяльне, т. є. міг їх карати на тілї, і на лихо нїякий закон не обмежував розміру тої кари.

Так виглядав той порядок, за котрим деякі наші пани й доси зітхають, уважаючи його найвідповіднішим для себе. Хлопи не дармо проклинали той порядок і доси проклинають його в піснях і оповіданнях; не дармо по скасованю панщини ставили хрести і під ними закопували панщину в видї фляшки з горівкою. Панщина для хлопа значила ненастанну кривду, темноту, здичіне і втрату почутя людської гідности. Бодай такі порядки нїкому й не снили ся!

Та запитаєте може: відкиж узяти ся, з яких соків вирости ті порядки? Як се могло стати ся, що величезна більшість народа могла потрапити в такий негідний стан, в таку власть малої меншости? Попробуємо на се відповісти коротеньким історичним оглядом.

II. Панщина в старій Польщі.

Як жило ся нашим хліборобам в давну давнину, в часах самостійних князів руських? Вповні докладних відомостей про се ми не маємо, але з деяких свідощів можемо догадувати ся, що в дуже давних часах наші люди жили родами, так як і тепер ще живуть декуди в горах. В кождім роді був старшина — чи то батько, чи старший брат; він порядкував працю всіх у роді, держав у своїх руках здобутки тої праці і видавав їх для спільного вжитку; розсуджував спори між членами роду і відповідав за весь рід на-зверх. З часом кілька чи кільканацять таких родів, що жили обік себе, злучено в „волость“. Для ліпшого безпеченьства волость ділила ся на „десятки“ або „сотки“, що мали своїх „десятських“ та „сотських“. Всі ті нові поділи, dokonані князями, не нарушували свободи тодішних хліборобів. Вони жили собі дальше по давньому, в родах, і тільки були обовязані платити князеві данину — чи натурою, чи грішми. Зрештою вони не знали над собою ніякого пана; вразі небезпеки йшли всі до війни, хто міг носити оружжя; решта ховала ся чи то в укріплені місця („городи“), чи по лісах та дебрах.

Та ось ненастанні війни руських князів між собою і з сусідами, часті напади на Русь хижих степових кочовників, а особливо Половців, а також Литовців, Ляхів та Угрів в XI, XII і XIII віках викликали значні зміни в громадському устрою Руси і в життю руських хліборобів. З одного боку повстала верства людей, що чи то ходячи з князями на війни заобогатили з награбованого

добра, чи доробили ся купецтвом або яким иншим промислом, а з другого боку велика маса селянства страшенно збідніла. Воюючи з чужими племенами, Русини брали чимало людей до неволі; своїх свободних людей до неволі не забирали. Коли такого невольника не викупила его рідня, його або продавали на торзі, або осаджували на ґрунті. Поперед усього чинили се князі, котрим після щасливого походу з поділу припадала головна часть здобичі. Таким способом обік стародавних свободних осель повставали нові, заселені княжими невольниками, так званими смердами. Ті села були вже приватним маєтком князя. Вони не жили родами, як свободні і не судилися своїм родовим судом, але стояли під управою князівських тіунів.

За прикладом князів почали швидко й багатші князівські дружинники, що нагарбали в війнах багато добра і полоняників, а далі й купці, що могли на торгах накупити таких воєнних невольників, осаджувати свої власні села. Пустої землі в ту пору було дуже багато і вона не мала майже ніякої ціни і не належала ні до кого. Таким способом попри свободні села повстало чимраз більше невольницьких, в котрих люди робили не на себе, а на свого пана, а з плодів власної праці одержували лиш тільки, щоб могли жити. В тих селах усе: і земля (управлена!) і худоба і будинки і знаряди і плоди і самі люди — була панська власність. Пани, що повставали таким способом чи то з вояків чи з богачів, називалися боярами (від слова болій — більший) або боярами.

Та майже рівночасно з повстанем тих бояр ми бачимо ще одну появу, котра на перший погляд могла би нас дуже здивувати. В XII і XIII віках, аж до великого татарського погрому 1241 року, число свободних осель і свободних селян на Русі швидко меншав, а число невольних хліборобів дуже швидко більшав. Свобідні люди чи добровільно чи недобровільно переходять в стан невольників або на половину невольних людей. Можна би сему дивувати ся, колиб ми не бачили тої самої появи й по инших європейських краях у давніх часах. У старій Греції так само як і у Франції і в Німеччині при переході з кочового стану до рільничого рільнича людність

була зразу свободна, а за яких 100—200 літ майже вся була в неволі у богатих панів, і то без оружно́ї сили, без завоювання. Се стало ся головно тим, що через ненастанні війни та людність страшенно збідніла і не можучи поносити наложених на неї державних тягарів, яких не знала давнїйше, задовжувала ся у богачів і за невикплату довгів попадала в невільництво. Вартість людської праці і людського життя в таких часах бувала дуже мала, нато́мість вартість грошей і всяких продуктів дуже велика; за позичені гроші богачі вимагали такого проценту, якого довжник ніколи не в стані був сплатити. Те саме було і в старій Русі, де за визначену вівцю довжник по році повинен був звернути 12 овець і 12 баранів, а де закон приписував, що в разі невикплати довгу свободний чоловік робив ся невольником свого вірителя.¹⁾

Особливо у нас, в Червоній Русі, в пинїшній Галичині, ся переміна вільних хлїборобів на невольників перед роком 1240 була доконана повнїйше, вїж по інших частях Русі. Про се переконує нас те явище, що власне у нас, в Галичч, Перемишлі і інших червоноруських князівствах, бояре мали найбільшу силу, коверзували князями, змовляли ся то з Уграми, то з Ляхами, то з-заграничними князями проти своїх і ненаходили посеред простого люду нікого, хто би міг їм оперти ся. Татарські напади і татарська зверхність, під яку підпав наш край на яких півтора́ста літ (від 1241 до 1383, т. є. до завоювання Чорвоної Русі польським королем Казимиром Великим), хоч опустошили значні простори, та про те зробили деяку полекшу хлїборобам, бо або винищили, або геть прикоротили гордих та здирливих бояр.

З кінцем XIV віку наша країна підійшла під панованє Польщі, де тимчасом суспільний розвій пішов був зовсім иншою дорогою. І в Польщі з початку селянство було свободне і жило родами, не залежне ні від кого. Для спільних потреб такі роди селили ся близько себе і тво-

¹⁾ Про се дивись Н. Хлѣбниковъ, Общество и государство въ до-монгольскій періодъ русской исторіи. С. Петербургъ 1872; С. Соловьевъ, Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ і т. п.

рили села, а кілька сумежних сел лучило ся знов до купи в так зване ополє. Головне село в тім ополю називало ся ч о л о. Та прийнявши християнство з Нїмеччини, польські князі і вояки почали ще від X віку переймати й нїмецькі громадські порядки. В Нїмеччині панував так названий ф е о д а л ь н и й п о р я д о к, котрий полягав на тім, що король уважав ся властителем усеї землі, яка була в его державі, разом з прикріпленими до неї хлїборобами. За военні чи які инші заслуги він надавав частки тої землі поодиноким своїм воякам і достойникам, надавав, розумієть ся, разом з оселеними на тій землі людьми, надавав не на віки, а тільки яко досмертщину. Таке наданє називало ся з нїмецька л е н о (позичене), а з латинська *feudum*. Вояк наділений великим обширом такої королївської чи властиво коронної землі міг своєю чергою надавати менші шматки своїм дружинникам та прислужникам, що за те були обовязані служити в війні і платити данини вже не королеви, а йому. Такий наділений міг знов із свого лена наділяти частками ще менших посїдачів. Так творила ся правдива драбина, що йшла від надрібнійших с в о б і д н и х феодалів аж до найвишого — короля. Хлїбороби не були невольниками, але не були й свободними. Вони були прикріплені до рілі, мусїли безплатно робити і служити тому панови, що володїв їх землею, але рівночасно яко власність не того пана, лише корони, мали за собою опіку і охорону коронного уряду і закона.¹⁾

Стикаючи ся з Нїмцями і борючи ся з ними за свою самостійність, Польща від X до XIII віку виробила у себе порядки дечим подібні до нїмецьких, а дечим значно гірші для хлїборобів. І тут наступив різкий розділ між станом хлїборобським і лицарським, що з нїмецька прозвав себе ш л я х т о ю (від нїмецького слова *Geschlecht* — рід); і тут короля почали вважати властителем усеї землі і всіх людей у краю. Та виділивши ся з рівноправного хлїборобського народа, шляхта не утворила тут феодалної драбини, як у Нїмеччині та інших західних

¹⁾ Див. S. Smolka, Początki feudalizmu, Lwów 1874.

краях, але виробляла так звану шляхетську рівність, котра не позволяла багатшому шляхтичеві підносити ся по над біднішим. Завзято пильнуючи тої рівності, польська шляхта дбала про те, щоби ніякий поодинокий її член не міг від короля одержати якихсь більших прав, ніж мали другі; що одержав один, се мусіли одержати і всі інші. Таким способом вийшло таке, що шляхта рівною лавою перла з одного боку до стіснення королівської власти, а з другого до обмеження і знівечення свободи всеї нешляхетської, а головню всеї хліборобської людности¹⁾. Можна сказати, що одно і друге удалось їй в повні і остаточно довело Польщу до упадку.

Щоби показати, як польська шляхта від самого XIV віку рішучо і ненастанно йшла до цілковитого поневолення хліборобів, приведемо тут за порядком важніші ухвали шляхетських сеймів і королівські закони, вимушені шляхтою від королів перед їх коронацією.

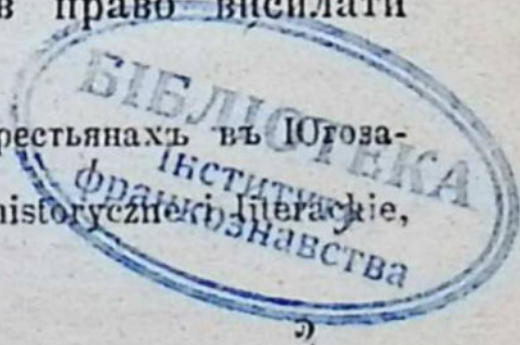
Ще в XII віці, за пановання короля Болеслава I., з'їзд в Ленчиці 1180 року ухвалив просити у папи Олександра III дозволу на те, щоби можна було кидати церковну клятву на тих шляхтичів, що кривдять селян на їх маєтку²⁾. Може воно й не диво, що в тих воєнних часах лицарі надуживали свого лицарства на селянах; та все таки диво, що навіть такий моторний король, як Болеслав I, не міг собі дати ради з тими лицарями і мусів на те аж просити помочи папи.

З того, що знаємо про стан польського селянства до половини XIV віку, виходить, що воно було ще досить свободне, підлягало князівським або королівським судам, могло переходити з місця на місце і крім державного податку 12 грошів від лану платило дідичеві поголовне, та не робило панщини³⁾. Селянин був паном своєї землі, міг передавати її своїм дітям і пан не сьмів йому ані його дітям відбирати її. Селянин мав право висилати

¹⁾ В. Б. Антоновичъ, Изслѣдованіе о крестьянахъ въ Югозападной Россіи, Кіевъ, 1870, ст. 3.

²⁾ I. B. Ostrowski, Badania krytyczno-historyczne i literackie, Berlin 1870, t. II, 97.

³⁾ Антоновичъ, тамже ст. 6.



своїх синів до міста, на науку, до ремесла. Та вже тоді шляхта перла крок за кроком ломати ті свободи.

Статут Казимира Великого, виданий у Вісліці 1347 року, ограничує свободу переходу селян з одного місця на инше. „Колиб усі селяни мали неограничене право вільного переходу — читаємо в тім статуті, — то панські лани лежали би необроблені“¹⁾. Задля того сей „król chłor-ków“ присуджує, що найбільше один або два селяни в році, коло Різдва, можуть покинути село і без панського дозволу. Тільки в такому разі, коли би пан насилував жінок або доньок селянських, коли би грабував, забирав і присвоював собі селянське добро, коли би через цілий рік був під церковною клятвою, могли селяни бути свободні і покинувши свої ґрунти забирати ся, куди їм любо.

Як бачите, вже тоді пан міг допустити ся на селянині насильства, рабунку, а за те не мав иншої кари понад те, що селянин міг свободно втекти від него, лишаючи йому свою землю. З иншої постанови того самого статута видно, що пани вже тоді почали привикати до того, щоби хлопську землю вважати своєю. Статут Вісліцький инше: „Заховуєть ся декуди поганий звичай, що маєток бездітного кметя по его смерті забирася пан. Уважаючи сей звичай противним правді і безглуздом, постановляємо, що маєток має бути віддаваний своякам, як наказує право і справедливість.“²⁾

По смерті Казимира Польща зробила ся такою монархією, де шляхта вибирала собі королів. Звичайно при таких виборі вона пильнувала, щоби у нового короля ви-торгувати для себе як найбільше корисний. Сей контракт з королем звав ся *pacta conventa* (заклучена умова) і його король мусів заприсягти при коронації. Зараз перший вибраний король, Людвік угорський, на з'їзді в Кошицях 1374. р. признав шляхті обік инших важних прав також те, що з ланового, яке доси селяни платили до держав-

¹⁾ Helcel, Starodawne prawa polskiego pomniki, t. I; Ostrowski, Badania, V, 25.

²⁾ Helcel, I; Ostrowski, Badania V, 27.

ного скарбу, від тепер тільки 2 гроші мали йти для держави, а 10 для дідича ¹⁾).

Перші, невизначні сліди панщини, т. є. даремної роботи кметів на панських ланах бачимо аж при кінці XIV віку і то на самім заході Польщі, в Познанщині. В середній Польщі, на Мазовші у-перве заведено панщину на з'їзді в Ленчиці 1421 року і то по одному дню на тиждень від лану, по пів дня від пів лану селянської власності ²⁾. Був се незвичайний, нечуваний давнійше тягар для селян. Вони починають тікати зі своїх ґрунтів, ховати ся до міст, і ось Пйотрковський сейм 1496 р. наказує містам давати захист таким тікачам ³⁾ і рівночасно постановлює, що хлопські сини не могли бути висшими духовними, каноніками, пробощами, а можуть бути ними тільки барони і шляхтичі, бо через настановлюване хлопських синів на такі духовні гідності „робить ся заколот серед підданого нам поспільства“. Сю ухвалу ще скріплено на з'їзді в Радомі 1505 р. тим додатком, що такі духовні з хлопського роду могли би ставати в обороні своїх пригноблених братів і свояків селян. А коли би який хлопський син підступом дістав ся на таку впливову гідність, то тратить маєток і має бути вигнаний з краю. Ся ухвала, видно, дуже подобала ся шляхті, бо в р. 1510 її повторено на соймі Краківським, а 1538 і 1550 на соймі Пйотрковським ⁴⁾).

Ухвалою сойму Пйотрковського 1496 заборонено селянам утікати за границю. Кождий шляхтич мав право такого втікача безкарно зловити і примусити до роботи; сей сам наказ повторено й на соймі в Радомі додаючи виразно, що зловлений утікач мусить робити безплатно у того, хто його зловив, — розумієть ся, поки його не відбере його властивий пан ⁵⁾).

На тім самім Пйотрковським соймі було постановлено, що тільки один син з хлопської родини може за дозволом

¹⁾ Антоновичъ, вказ. кн. 6.

²⁾ Ostrowski, Badania V, 135, 136.

³⁾ Volumina legum I. 253.

⁴⁾ Vol. leg. I., 366, 410, 503.

⁵⁾ Vol. leg. I, 253.

пана йти до міста, до науки чи ремесла. Однак мусить лишити ся в селі. Скінчивши науку, хлопський син мусить назад вернути в село і тільки тоді, узискавши дозвіл від пана, може йти де хоче і шукати собі зарібку ¹⁾. І сю ухвалу повторив сойм Радомський 1503 р. з додатком, що коли би такий хлопський син утік без панського дозволу, має бути зловлений і без суду, без права відданий назад панови. А ухвалою сойму Радомського 1505 р. скасовано зовсім застережене ще Казимиром Великим право, котре хоч одному підданому в році позволяло вийти з села без дозволу пана ²⁾. Та й сего шляхті було за багато, бо на соймі в Бидгощі 1511 р. скасовано сю постанову „яко мало справедливу і противну загальній (тобто шляхетській) свободі“. Вже сойм 1519 р. постановляє, що селян і селянських синів, котрі шукають зарібку по містах, повинні міські уряди ловити і змушувати до роботи при будові укріплень, а се тому, „щоби шляхта не терпіла через недостаток слуг і робітників“. ³⁾ А в ухвалі сойму Краківського 1532 р. сказано виразно, що треба ловити не тільки кметів, але й кметівських синів, коли не мають від пана дозволу на вихід із села. Зловлені — говорять ся в тій ухвалі — мають працювати, поки властитель не відбере свого селянина. Сю ухвалу сойм оправдує тим сумним явищем, що „через злосливість кметів-утікачів пани не мають слуг і робітників“. ⁴⁾ Злосливі селяни! Не хотіли бути невольниками!

Чому як раз від 1496 р. починаєть ся той напір шляхти на свободу селянства? М. Бобжинський вияснює се тим, що недовго перед тим, в 1466 р., Польща здобула собі Торунь і доступ до Балтійського моря. Тепер можна було подумати про розвій торгівлі, особливо збіжем. Польські шляхтичі, що доси займали ся головно військовою ловами, зрозуміли важність управи ланів, а для управи треба їм було дешевих і послушних робітників. До сего вели три дороги: треба було привязати селян до землі,

¹⁾ Vol. leg. I, 259.

²⁾ M. Bobrzyński, Karta z dziejów ludu wiejskiego w Polsce (Rocznik Akademii umiejętności w Krakowie 1891—92, стор. 153—195).

³⁾ Vol. leg. I.

⁴⁾ Vol. leg. I, 503; Ostrowski, Badania V, 29.

відняти їм особисту свободу і наложити на них обов'язок безплатної праці на пана. До всего того вже були початки зроблені давнійше; від 1496 до 1520 прийшла доба завершення ганебної будови — цілковитого поневолення польського селянства.

Сойм 1519 р. застав три роди селян-підданих: 1) таких, що вже тоді робили більше, як по одному дневи панщини на тиждень; 2) таких, що робили її менше, навіть по чотири дні на рік; і 3) таких, що не робили її зовсім, відкупили ся від неї і платили чинші або грошима, або осипами або якими иншими послугами. Отже сойм 1519 р. лишаючи без зміни долю першої і третьої купи, запровадив для середньої обов'язкову панщину по одному дневи на тиждень. Але вже в слідуючій 1520 році сойм повторяючи ухвалу попереднього року, вложив той самий обов'язок (1 день панщини на тиждень) також на тих селян, що вперед викупили ся від неї і платили чинші, а зробив виємок тільки для чиншівників в королівських добрах, тай то тільки для тих, що викажуть ся писаним королівським привілеєм на те, що їм панщину перемінено на чинші¹⁾.

Та сего не досить. М. Бобжинський зазначає цікаву річ: в польських законах про дальший зріст панщизняних тягарів по 1520 році вже зовсім нема мови. Що се значить? Чи ті тягарі справді не збільшували ся? Де там! З пізнійших інвентарів ми знаємо, що збільшували ся страшенно, але про се вже не треба було говорити на соймах. Шляхта добила ся того, що хлоп зробив ся її приватною власністю, її худобою, з котрою вона могла робити, що хотіла. Се вона осягнула тим способом, що піддала хлопа цілковито своєму власному судови, заперла йому дорогу зразу до міських, а далі й до старостинських та королівських судів. Початок до сего зробив той сам пам'ятний пйотрковський сойм 1496 р. В его конституції, повтореній соймом 1501 р., заборонено міщанам позивати селян за довги перед міським судом, а в 1051 році надто винято селян і з під старостинського суду і наказано старостам, щоби селян за всякі провини не су-

¹⁾ М. Bobrzyński, тамже, стор. 167, 168.

дили самі, а позивали перед їх власного пана (Bobrzyński, тамже 169, 170). Правда, такої соймової ухвали, де би селян зовсім виключено від добродійства права, нема, але в судах виробився звичай не приймати від селян скарг на їх панів. Уже 1518 р. в Кракові королівський ассесорський суд відправив селян, що прийшли скаржитися на свого пана, заявляючи, що селяни не повинні позивати своїх панів перед короля (Bobrzyński, тамже 170).

Таким робом уже коло 1520 року в Польщі було довершене те, що становило головну основу панщини: селянин був прикріплений до землі, не міг з неї рушитися без волі пана, платив панови данину грошми і мусів безплатно робити на панському лані. „Від пана виключно залежало — пише М. Бобжинський — чи і коли захоче звільнити підданого з підданства, щоби перенісся до міста чи перебрався де инде; від пана залежало, які підданські тагарі, чинші чи роботизни наложити на підданих і в якому розмірі. За кривди, рани і вбивство селянин або його сім'я не могли скаржити свого пана. Таким способом підданство сільського люду зробилося законом, хоч сего не затверджувала ніяка державна власть. Аджеж пани самі мали рівночасно в своїх руках усю законодавчу власть“ (М. Bobrzyński, тамже 171).

Справді, дійшовши так далеко вже не було куди йти далі. Пізніші польські постанови про селян уже не потребують посувати справи наперед, а тільки ставлять неволю селянства в яркійшій світлі. По смерті останнього Ягайлона, в ухвалах тзв. конфедерації 1573 р. ми бачимо образ цілковитої неволі польського хлопа: шляхта вже присвоїла собі право не тільки вповні розпоряджати маєтком і особою хлопа, але також судити і карати його і то не тільки в справах світських, але і в духовних. Хто би переховував у себе втікача хлопа, мусів платити величезну грошову кару (300, пізніше 1000 гривень); а хто би не хотів віддати його властителям, той був винятний з під права, т. є. тратив усі права маєткові і політичні. Селянин не міг свідчити в суді, не міг заключити ніякого правного акту, не міг жалувати ся на шляхтича, не міг бути ніяким урядником, не мав ніяких прав

політичних. Шляхтич міг хлопа вигнати з ґрунту і хати, продати, скалїчити і навіть убити безкарно¹⁾. Тільки коли шляхтич зранив чужого хлопа при роботі або напав його в хаті, платив 10 гривен зраненому, а 10 гривен его пану; за вбійство чужого селянина платив подвійну ціну. Се було постановлено конституцією 1576 р. Та вже 1581 р. вельможним законодавцям ся ціна за панське „бидло“ видала ся занадто низькою і вони підвишили її на 30 гривен — 15 сїм'ї убитого, а 15 пану (*Volumina legum* II, 1012). А 1631 р. підвищено ціну за убійство чужого хлопа на 100 гривен (*Vol. leg.* III, 681). Розумієть ся, се був закон тільки для панів: для хлопів була инша справедливість: хлоп, коли вбив другого хлопа, підпадав карі смерти по закону з 1581 р. (*Vol. leg.* II, 1012). Не даром польський писатель XVI. віку Андрій Фрич Моджевський пише: „Говорю про неволю, якою пани обтяжили селян. Продають їх, як худобу; коли пан захоче, то змушує хлопа, щоби вступив ся зі своєї посїлости, зі своєї землі. Шляхта називає селян і поспільство звичайно собаками. Раз у раз чуєш найбезвстиднійші голоси: хто вбє хлопа, то так як би вбив пса“.

В нашій Червоній, нині Галицькій Русі перехід від старих руських порядків до тих польських, які зложили ся твердо вже під кінець XVI віку, відбував ся помалу. Руські порядки не були скасовані відразу, але обік них звільна насаджувано инші, що помалу приглушували старі. Богацтво свобідних земель, лісів, полонин, приваблювало до нашого краю з усіх боків осадників, що приносили сюди також свої „права“. Панами в краю були Поляки і вони підлягали польському праву. По містах оселяли ся Німці на „німецькім“ праві. В горах і по підгір'ю були, здаєть ся ще від руських часів, села осаджені на „волоськім“ праві, а головна часть людности — Русини, підлягала руському праву. Жиди судили ся своїм правом, Вірмене своїм, — одним словом, була правдива вавилонська змішанина правних порядків.

Як жеж жило ся хліборобській людности серед такої многоти прав? В початку XV віку і ще й геть пізнійше бачи-

¹⁾ J. B. Ostrowski, *Badania V*,

мо в Червоній Русі двояку хліборобську людність — с в о б і д н у і н е с в о б і д н у. Несвобідні люде ділять ся на два розряди — невольників і так званих каланників; свободні або кметі є також двоякі: данники і люди служебні. Хоча польське правodawство вже в XIV віці не знало невольництва, то в Червоній Русі невольники були ще геть у XV віці. Правда, торгу невольницького тут не було, але невольників можна було держати і спроваджувати до краю. Невольники стояли під руським правом, котре признавало невольництво. Поляк, католик, не міг бути невольником; польське право йшло навіть далі і признавало, що християнин не міг бути невольником, але Поляки в Червоній Русі радили собі так, що Русинів, православних, не признавали християнами. Невольників дуже часто держали жида; вони часто перепродували їх і набували за невиплату довгів.

Другий відділ невольних людей, то були каланники¹⁾. Се були хлібороби прикріплені до землі. Вони не мали права покидати свого житла, зрештою мали своє господарство, могли набувати і продавати свою власність, провадити процеси, хоч не самі, а через повномочників. За те вони були обов'язані робити на пана, відбувати „тяглу“ службу. Каланники жили тільки в королівських або церковних маєтностях. Правдоподібно се були люди, котрих колись Татари набрали в неволю і пооселявали в сусідстві своїх кочовищ та кріпостів, щоби їм достарчали хліба.

В подібнім положенню була ще одна купа невольних людей, що їх звали ординцями. Вони також жили в королівських селах (в Солонці і Жиравці коло Львова і Хохоневі коло Галича), також не мали права вільного переходу і мусіли достарчати підвод для королівської потреби. Та права їх були троха більші від прав каланників: вони могли набувати і продавати також землю, свідчити в суді, мали свою громадську самоуправу (гро-

¹⁾ Се слово заховало ся й доси в устах люду на Підгір'ю (я чув його в Дрогобицькій пов.) в значінню бідного господаря; каланити — бідувати.

мада у них називала ся „орда“) і стояли під завідуванем королівського старости. Панщини вони не робили, а тільки возили королівську пошту. Тож не диво, що з часом, коли сусідна людність підпала під польські підданські закони, положенє тих ординців було дуже корисне і львівські старости довго силкували ся наложити на них те саме ярмо, яке двигала решта людности.

Села, що лежали близько замків і укріплених міст, ділили ся на сотні. Люди в тих сотнях називали ся сотними людьми і мусїли „відбувати службу“ при замках — достарчати підвод, відбувати сторожу, оброблювати поле, сновнювати всякі послуги в замку. Вони також не мали права вільного переходу і з часом їх положенє стало дуже лихе, коли первісна замкова послуга перемінилася на щоденну панщину.

Всі ті купи невольних людей жили під руським правом, що допускало невольництво. Та при тім руське право де в чому було корисне для людности, бо давало громаді значну самоуправу; вона сама вибирала собі голову тіуна або ватамана, сама розділювала землю між поодинокими членами громади, сама (вічем, а не через вибраних урядників) розсуджувала свари між своїми членами і разом відповідала за кожного свого члена перед посторонними панами і перед властями. Для того руська людність не хотїла покидати ся руського права. Але шляхті воно було не до смаку і вона оселялася чим раз більше осад чи то на волоськім, чи на німецькім праві. В тих оселях порядки були зовсім інші. В селах на німецькім праві головою (солтисом) був або сам пан, або хтось, кого він назначив, — громада не мала вибору, а тільки добирала йому до помочи лавників. Солтис судив своїх підвладних селян і розділював між них тягарі. Розумієть ся, що такий устрій був дуже на руку шляхті, бо позволяв їй найшвидше заводити по селах такі підданські порядки, які були в Польщі. От тим то не диво, що від 1435 р., коли в Червоній Русі заведено польське право і польські суди, до кінця XV віку число осель на німецькім праві все збільшує ся, поки в кінці зовсім не пропали невеликі решти староруського вічевого порядку по селах

і не запанувало обік панщиняних тягарів також панське (домініяльне) судівництво.

Те саме було й з селами осадженими на праві волоськім. Здається, що першими осадниками в тих селах були Волохи — вівчарі, пастухи. Ті села повставали в гірських сторонах, де були великі ліси і полонини, а поля під хліб мало. Селом порядкував вибраний князь; кілька сел становило край, що стояв під кермою крайника. Два рази до року всі селяни з цілого „краю“ сходилися на віча (збори), судили свої спори, зносили чинші і данини. Панщини вони не робили.

Так само не робили панщини й свободні селяни, кметі, що жили в так званих дворищах. Правда, через королівські надання земля, котру вони посідали колись, тепер була власністю панів і вони мусіли від неї платити чинш. Але поза тим вони були зовсім свободні, могли переходити з місця на місце; при тім не треба забувати, що пустої землі було тоді дуже багато, так що кождий міг займати її, кілько лиш міг обробити. Та з часом перехід кметів з місця на місце утруднюєся, обшир дворіщ через поділ зменшуєся, тягарі ростуть і вже в XV віці багато вільних кметів добровільно записуєся чи то в ординці, чи навіть у каланники, поки в XVI віці всіх їх не зрівняло одно важке підданство¹⁾.

Від того часу доля наших селян була тяжка, однастайна. Лиш зрідка траплялися проблиски такі, як козацькі війни, коли селяни тисячами піднималися проти панів. Ті проблиски були короткі і не принесли селянству ніякої пільги. Зміна настала аж по упадку шляхетської Польщі.

¹⁾ Про все те обширно і докладно розказано в книжці И. А. Липниченко, Черты изъ исторіи сословій зъ Галицкой Руси XIV—XV, Москва 1894.

III. Галичина під Австрією. Марія Тереса і Йосиф II.

В 1772 році Польщу розібрано, хоч на разі ще не всю: Австрія, Росія і Пруси взяли по доброму кусневи краю, решту полишено польському королеви. Австрія дістала Галичину майже в такому об'ємі, як є тепер.

В Австрії панувала тоді цїсарева Марія Тереса. Вона зразу не хотїла мішати ся до розбору Польщі, та улягла намовам пруського короля Фридриха II. Кажуть, що вона з слїзми в очах підписувала декрет на розбір Польщі.

Перша дуже важна постанова, яку новий австрійський уряд видав по забраню Галичини, була та, що скасовано старий польський спосіб войовання, так зване *rozpólité ruszenie*. В Польщі шляхта тільки собі самій присвоїла право носити оружє і йти на війну; вона волїла довести Польщу до упадку, ніж допустити до утвореня регулярного війська, бо се було би значило — дати підданам оружє в руки, а се було би з часом мусїло повести й до надання підданам більших прав, більшої свободи. Отже перша постанова австрійського уряду підтинала в самім корені той шляхетський порядок. Замість виключно шляхетського війська мало бути заведене військо з охотників на вербованих і оплачуваних з державної каси: дотеперішній обов'язок шляхти до „*rospólitego ruszenia*“ перемінено на грошевий податок, так звану контрибуцію. Се була перша важна постанова, видана ще в грудні 1772 р., перша діра проломана в мурі старих польських панщизняних порядків. Тою дірою поплили нові

і щораз нові хвилі, грозячи в першій розгоні зовсім розмити дотеперішню хлопську неволю.¹⁾

Щоби відповідно розложити військову контрибуцію на всіх шляхтичів, мусів уряд знати їх заможність, їх доходи. І ось патентом з 22 грудня 1772 року наказано всім дідичам, щоби як найдокладніше посписували всі ґрунти свої і своїх підданих, їх спосіб управи, видатність, далі число підданих, їх повинности в роботизні, чиншах і данинах, одним словом усе, що може вплинути на вимір податку. Мав уряд чимало клопоту з панами, поки постягав ті описи, та в кінці таки їх постягано і зложено до купи; вони називають ся основними інвентаріями (Stock-Inventarien) і були вихідною точкою при всіх дальших змінах а також при спорах між громадами і підданими задля панщини.²⁾

Як бачите, уряд зразу не тільки не змінював ні в чім старих панщизняних порядків, але навіть немов би тихцем позволив дідичам повинсувати в ті інвентарії такі тягарі на хлопів, які самі хотіли. Інвентарії мали робити самі пани, без контролі уряду, і деякі пізнійші польські писателі виразно бють за се на австрійський уряд і кажуть, що він властиво погіршив долю підданих, бо в тих „штокінвентаріях“ пани повинсували собі такі роботизни, данини і оплати, яких уперед ніколи від мужиків не мали і до котрих тепер при помочи уряду могли їх присилувати. Ми зараз побачимо, що ті закиди зовсім неоправдані.

Уряд знав дуже добре, що в тих панських інвентаріях може бути багато неправди, можуть бути хлопські тягарі подані більші, ніж були вперед, а про те панські доходи менші ніж були на ділі. От тим то видано 25 лютого 1774 р. новий патент, котрим завізвано панів до щирого і правдивого зізнання (фасії) своїх доходів, а тим, котрі би сего не зробили, загрожено карою. Та правдиве фасіоноване доходів — се була з давен давна для польської шляхти така річ, котрої вона не любила гірше хріну. Минав рік 1774, а фасій або зовсім не було, або понад-

¹⁾ Moritz Drdacki v. Ostrow, Die Frohnpatente Galiziens, 138; Klunker, Die gesetzliche Unterthansverfassung in Galizien II, 106.

²⁾ Klunker, II, 106—107; Ostrow, 138.

сиано зовсім фальшиві. Патентом з 17 грудня 1774 р. дано всім панам ще три місяці часу до наміслу, щоби визнали правду; певна річ, що чимало панів було доткливо покараних за фальшиві фасні. На підставі тих двох документів, штокінвентарів і фасній, заведено патентом з 8 цвітня 1775 року рустикальний податок для Галичини. Сі два документи були також підставою до означування підданських повинностей. Тай то не виключною підставою.¹⁾

Патентом з дня 5 січня 1781 р. постановлено, що тільки такі штокінвентарі мають мати повну важність, проти котрих піддані від самого початку австрійського пановання не підносили ніяких жалоб і котрі подано згідно в штокінвентарі і в пізнійших фаснях. Колиж селяни жалують ся на ново наложені тягарі і можуть старими, ще з польських часів, інвентарями або иншими документами доказати, що давнійше такого тягару не поносили, або коли пан вимагає від селян більше, ніж сам подав у фасні 1774 р., то сей новий тягар мусить бути скасований.²⁾ Та се був тільки перший крок до обмеження панської всемогучости. Правда, поки жила цїсарева Марія Тереса, все йшло неначеб то по давньому: селяни робили по шість днів на тиждень, мучили ся на далеких фірманках з панським набором, терпіли тисячні знущання від панів і їх підручних урядників. Виданий 3 червня 1775 р. патент, котрим цїсарева упоминала панів, щоби обходили ся по людськи з підданими і не вимагали від них більше по над те, що стоїть приписано в інвентарях,³⁾ не міг мати ніякого значіння, бо був занадто загальний. А до того ще цїсарева в інших патентах (н. пр. з 10 марта 1774 р.) виразно давала до пізнання, що не думає ні про яку глибоку зміну підданської долі, упоминала підданих, щоби покірно і послушно відробляли панщину і сповнювали наложені на них повинности, а лїнивим і непокірним грозила тяжкими карами.⁴⁾ Що правда, вона сама в своїх приватних

¹⁾ Klunker, II, 110—115; Ostrow, 138—139.

²⁾ Ostrow, 137—138; Klunker, II, 115—116.

³⁾ І. Заневич, Літературні стремління галицьких Русинів 1772 до 1872 (Житє і Слово I, 212).

⁴⁾ Заневич, тамже 211—212.

добрах у Чехії і Мораві поперемінювала селянам панщину на чинші, але при тім казала виразно голосити, що робить се тільки як дідичка в своїх власних селах, а не як цїсарева, значить, не для цїлого краю. Але селяни в Чехії і Мораві не хотїли сего розуміти. Пішла чутка, що цїсарева зовсім дарувала панщину, але пани і урядники сховали се цїсарське розпорядженє. Через те в многих повітах дійшло до розрухів і бунтів, котрі треба було втихомирювати силою оружя. Отсе й знеохотило цїсареву під koniec життя до всяких перемін в підданських відносинах.¹⁾

Та ось 1780 р. Марія Тереса умерла і панованє обняв її син, знаменитий цїсар Йосиф II. Він уже довго перед тим, ще від 1765 року, обїк своєї матери завідував справами держави, обїхав пару разів усї краї і старав ся пізнати їх стан і потреби. Він був перенятій просьвітними, поступовими думками свого часу і сильно вірив в те, що самовладний, просьвічений монарх силою своєї волї і державної власти може підняти всю суспільність на вищий ступінь розвою. Відповідно до тодішньої політичної науки Йосиф II. уважав хлїборобство головним багатством краю, а стан селянський найважнїйшим станом, тим, що своєю працею годує і збогачує всі інші. І він постановив собі зробити все, що можна, для піднесеня сего стану. Горячий і відважний, люблячи завсїгди йти просто до мети, він зараз на початку свого самостійного правлїня письмом до надворної канцелярії з д. 23 цвїтня 1781 р. заповів, що єго мета є „знести в цїлій державі підданське невільництво і запровадити умірковане підданство“.²⁾ Насамперед се мало стати ся в Чехії і Мораві і хоча пани не дуже тому були раді, а навіть урядники надворної канцелярії не дуже за сим тягли, вийшов уже 1 падолиста 1781 р. цїсарський патент, котрим знесено підданське невільництво.

Користи, які давав сей патент селянам, були ось які :

¹⁾ Grünberg, Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien, т. I, стор. 277—278.

²⁾ Grünberg, тамже I, 282—283.

1. Піддані повинні були й на далі слухати своїх дідичів, але від тепер могли женити ся без дозволу дідича, а тільки завідомивши його, а дідич повинен був безплатно засьвідчити се карточкою.

2. Підданому вільно буде без дозволу дідича віддавати дітий до ремесла і до шкіл.

3. Підданий може шукати собі заробітку де хоче, а тільки має мати відпустку від дідича, котру той повинен йому дати безплатно.

4. Дідич не може силою брати дітий свого підданого до своєї послуги; тільки такі сироти, що не мають ні батька ні матери, повинні за звичайну заплату служити в дворі що найбільше три роки.¹⁾

Сей патент видано й для Галичини 5 цвітня 1782 р.;²⁾ се був перший важний крок по дорозі до тих основних змін, які задумав перевести Йосиф II. Ще перед тим, патентом з д. 20 падолиста 1781 р. він постановив тимчасово, що панщина не може виносити більше як три дні на тиждень.³⁾ Д. 16 червня 1786 р. вийшов знаменитий Йосифів панщизняний патент, котрим сей тимчасовий стан перемінено на постійний, подано докладно довготу робучого дня (літом 12, зимою 8 годин), заборонено один день панщини ділити на два, два до пів вироблені дні складати на один, накладати на одну родину разом пішу і тяглу панщину, перемінювати пішу роботу на тяглу або тяглу на пішу з більшим числом осіб, ділити супряг тяглої панщини на двоє, завдавати підданам якийсь певний розмір роботи (н. пр. маєш тільки то зорати, скосити чи зжати). Від тяглої панщини мали бути піддані звільнені в часі зарази на худобу. Комірники мали робити 12 днів у рік, що місяця не більше як один день; комірники старші по над 60 літ, каліки та вислужені вояки мали бути вільні від панщини. Панщину треба було що тижня в неділю заповідати з гори на цілий тиждень, щоб підданий знав, коли має час для свого господарства. Зимові панщизняні дні не сміли лишати ся на весну або на літо; коли під-

¹⁾ Grünberg, I, стор. 286.

²⁾ Ів. Заневич, вказана праця (Житє і Слово I, 355).

³⁾ Klunker, II, 129.

даний з власної вини пропустив день роботи в тижни, мав його відробити в слідуючій тижни. Коли підданий мав панщини не більше як 52 дні в році, то пан не смів жадати від него більше як один день у тижни. При далеких фірманках пан повинен підданому всі потрачені дні відчислити від панщини, надто дати йому стравне для него і для худоби і гроші на рогачки, пороми і т. п. Надто не повинен один підданий в році їздити більше як 40 миль дороги. Пан може жадати від підданих, щоб переходили на роботу з одного фільварка на другий, але не надто далеко; та він не міг визичувати своїх підданих, щоб робили панщину кому иншому. Нічна варта при дворі мала бути вчислювана до панщини. Пан не міг силувати підданого, щоб окупував свою панщину грішми, але такий окуп за обоїльною згодою і з завідомленем окружної влади був дозволений. Коли підданий мав подвійну панщину, дідичеві і попови, то обі разом не могли виносити більше як три дні в тижни. Пан не смів силувати підданого до жадних инших робіт ані данин по надті, які були приписані сим патентом, хоч би вони стояли в давнійших інвентарях. Пан ні за що в світі не міг ділити підданських (рустикальних) ґрунтів ані розпоряджати ся ними, не міг силувати підданого до жадної роботи по над те, що приписано в патенті, навіть за запластою. Громадських шарварків, зібраних для направи доріг, мостів та гребель, пан не міг уживати до своєї польової роботи; так само не міг силувати підданих до двірської служби ані за панщину ані за самовільно встановлену плату, але мусів їм платити відповідно до добровільної згоди. В кінці патент остро заборонює всякі звичаї, в інвентарях не записані роботи та дачки, котрим пани і їх служба гнобили підданих — а є їх довжезний ряд (§§. 46—48). Ми назвемо тут лиш деякі з тих заборонених старопольських звичаїв: комірне — платив підданий за комірника, що жив у его хаті; сольове — платило ся панови від кожної топки купленої соли; чопове — платило ся від кожної бочки купленого пива чи горілки; міркове — платив підданий гайдукови, що перемірював збіжжє, яке підданий привіз панови яко чинш; вагове — підданий мусів у дворі важити свій тютюн

її овочі і давати з того панови десятину а гайдуковн за вагу; торгове — платив підданий від кожної фірми, що їхала на торг зі збіжем, овочами, сїном, горшками і склом; виборове — платила громада панови за те, що вибрав для неї вїйта і присяжних; сьвяточне — дарунки для панських офіціялїстів; гайдучне — датки для панської служби. Далї зніс патент примус горїлчаний, т. зв. кунїцї, т. є. дарунок для пана за дозвїл підданому взяти слюб. В кінци остро заборонено панам, щоби розсуджуючи свари між підданими не сьміли накладати на них грошових кар. Переступленє тих закарїзів називало ся утиском або з латинська прегравацїєю і остатнїй параграф патенту постановляє, що котрий пан сего допустить ся, буде мусїв повернути підданому его кривду подвійно або й потрійно.¹⁾

Перший раз тут від непамятних часів прийшло ся польським панам побачити границї своєї власти і порозумїти, що за переступленє тих границь по головцї не поглядять. Перший раз посторонні очі заглянули так глибоко в їх „домашню справу“, т. є в їх відносини до підданого-хлїбороба. Можна зрозумїти, що пани не дуже тому були раді.

Та цїсар Йосиф не зупиняв ся на половинї дороги, а поступав чим раз далї. Швидко по виданю першого патенту настиг другий: 17 серпня 1786 р. вийшов надворний декрет про судівництво по селах, котрим доповнено давнїйші патенти про сю справу з 1 вересня 1781 р. про поступуванє при спорах між підданими а дїдичем і з 24 червня 1784 р. про те, що судівництво для селян має бути безплатне.²⁾ В усїх тих патентах важне те одно, що селяниновн дано можність жалувати ся на кривдн, хоч і утруднено йому сї жалоби дуже значно. За польських часів селянин не мїг нїде жалувати ся, для него не було нї суду нї права. Друга важна річ отсїх патентів була та, що в справах, що доторкали цїлої громади, закон позволяв селянам вибирати депутатів і давати їм повно-

¹⁾ Ostrow, 137—185; порівнай его-ж Lexicon der politischen Gesetze für Galizien und Bukowina, Wien 1842, I, 235—274.

²⁾ Ostrow, Die Frohnpatente Galiziens 211—243.

мочіє до веденя громадського процесу; се були так звані плєніпотенти. В кінци третя важна річ була та, що хоч і полишено дідичеви право судити дрібнійші справи своїх підданих, але рівночасно зажадано від него доказу, що зуміє судити по закону, зажадано невеличкого екзамену. Колиж дідич такого екзамену не здасть (ну, а котрий же дідич схотів би був тоді покрити себе вічним соромом і здати екзамен!), в такім разі він мусів держати і оплачувати екзаменованого судню, так званого юстіціяря або по просту мандатора. Такий мандатор був, як то кажуть, не рак і не риба, не державний урядник і не приватний урядник, а сего й того по троха. Держава екзаменувала його і признавала відповідним на уряд, а потім пускала: шукай собі місця, де хочеш. Пан приймав його, оплачував і міг відправити, та про те він за своє урядованє відповідав не перед паном, а перед урядом, і уряд міг також карати або зовсім усунути його. Як бачимо, становище мандатора було дуже трудне. Треба було догодити і пану і урядови, що тоді жили з собою як пес з котом. Не диво, що ті мандатори лишили по собі серед нашого народа дуже лиху пам'ять, хоча між ними були й щирі і розумні і на свій час поступові люди. Та не треба забувати, що через заведенє мандаторів Йосиф II. зробив дуже важну щербу в давних панських привілеях: відібрав панам з рук судівництво над хлопом. І хоча закон наказував, що в разі кривди від пана або від его слуг селянини поперед усього мусить іти зо скаргою до того самого пана, а тільки тоді, коли би йому тут не зроблено справедливости, може удати ся до циркулярного уряду, то на ділі хлоп з усякою скаргою йшов насамперед не до пана, а до мандатора. Правда, мандатор аж надто часто готов був робити так, як того вимагала панська користь; але при тім він мусів оглядати ся на закон і на уряд далеко більше, ніж сам пан, бо знав, що панови уряд не швидко допече, а йому може дуже швидко доїхати кінця.

Та все те доси зроблене було тільки малим початком того, що думав зробити цісар. Йому хотіло ся бачити Австрію державою одноцільною, розумієть ся, німецькою, з однаковими всюди установами, під кермою неограниченої волі монарха; він був, як кажуть по книжному,

централіст і автократ. Він бачив добре, що шляхта в кождім краю має свої окремі спомини, окремі змагання, покликається на окремі давні привілеї. Тільки селянство, поневолене, притиснене і кривджене — так думав цїсар — має всюди однакові інтереси і може подати тривку підпору для єго політичних змагань. Треба, значить, оперти ся на селянстві, допомогти йому до свободного розвою і скріплення, а задля сего вкоротити руки шляхті, а тоді й політичну ціль можна буде осягнути.

До сего вели по думці Йосифа II. дві дороги рівночасно: регуляція оподаткування ґрунтів і регуляція відносин між панами і підданими.

Як перші виломи в старописьменних порядках зробив австрійський уряд з чисто скарбових, податкових причин, так і тепер зміна податкових порядків мала служити основою дальших, безмірно важких перемін в цілїм суспільнім порядку. Давний податок, званий контрибуцією, показав ся зовсім недостаточним; його стягали самі домінії, розуміється, кривдили при тім нераз підданих, а їх власні фасії були переважно фальшиві. І от цїсар задумав замість контрибуції запровадити загальний податок ґрунтовий, котрий з додатком домового чиншу по містах мав бути одним безпосереднім податком в державі, „бо — писав цїсар ще 1783 р. — земля, котру природа дала чоловікові для удержання, єдинок жерело, з котрого все випливає і до котрого все назад вертається і котре по всі часи лишається тривке і незмінне.“ Ремесла і фабрики мали бути вільні від податку. Ґрунтовий податок мав опирати ся вже не на панських фасіях, але на докладнім помірі всего управного ґрунту і на пізнанню всіх доходів, які він дає. Патентом з 30 цвітня 1785 р. цїсар установив по всіх краях комісії для доконавання помірів і оцінок доходу. Щоби влекшити роботу, він велів не вдавати ся в обчислюване чистого доходу, але подати на разі тільки ґрунтовий (брутто) дохід з ґрунтів. Сей перший у Австрії катастральний помір трівав 4 роки і був уже скінчений в осени 1789 р. Хоч і який він був недокладний, а все таки виказав, що при дотеперішнім оподаткованню підданські ґрунти подані були більше-менше вірно, але своїх власних, домініяльних ґрунтів по всіх ав-

стрийських краях пани затаїли майже цілу третину.¹⁾

Від 1 падолиста 1789 р. вийшло в жите нове оподаткованє. Обчисливши весь виказаний гуртовий дохід з ґрунту цїсар постановив так: ґрунт має служити хліборобови поперед усього до власного удержання і людського життя; тільки з того, що лишеться по над се, може брати одну часть держава, а одну дїдич. Цїсарський патент з 10 лютого 1789 р. поклав тут таку міру: з кожних 100 ринських гуртового доходу 70 повинно лишити ся селянинові на кошти власного удержання і на господарство, $12\frac{2}{9}$ має брати держава яко рустикальний податок, а $17\frac{1}{9}$ має брати дїдич яко вартість панщини і всіх підданських данин. Податки мав стягати не дїдич, а війт і віддавати їх окружному поборцеві.²⁾

Нема що й казати, що ся Йосифінська „реґуляція податкова“ викликала серед шляхти цілої Австрії величезну бурю. Тут уже було не до жартів! Цїсар не обчислював уже панщизняне дерево з хробаків та гусїльниць, не відтинав сухі гильки та погані парости, а прикладав сокиру до самого кореня. Не досить, що оподаткованє рівномірно дотикало панів і підданих, але головна основа панського добробиту — панщина і хлопські данини — була страшенно вменшена. Доси пани в Галичині зовсїм пнакше міряли! На 100 ринських гуртового доходу з підданської землі вони лишали підданому на жите і господарство 20, а собі брали 80! Не о много лїпше було і по инших краях, так що Йосифінська реґуляція податкова, нїби то не торкаючи основ панщизняного порядку, відразу зменшила її розмір на четверту чи навіть пята часть.

Та головна основа реґуляційного патенту з д. 10 лютого 1789 р. йшла ще далеко дальше. Сей патент, то найважнїйше, найсмілїйше, справді революційне дїло Йосифа II.: ним знесено зовсїм панщину. Обчисливши податкову повинність підданих на гроші, патент пише далї: „Гроші мають бути

¹⁾ Grünberg тамже I. стор. 315, 317, 338.

²⁾ Заневич, вказана праця (Жите і Слово IV, 399); Grünberg, вк. кн I. 322, 223.

на далі одинокою мірою і формою підданських повинностей. Панщизняна робота, осипи і данини натурою для найбільшої частини селянства, то є для всіх тих, що платять по над 2 ринські ґрунтового податку, мають бути скасовані і перемінені на грошеву данину. Тільки комірники і халупники, що платять менше як 2 ринські податку, лишаються далі при панщині¹⁾. Так само й ті чиншівники або панські слуги, що сиділи на панських (домініяльних) ґрунтах, не підпадали під приписи сего патенту. Хлопські (рустикальні) ґрунти мали на завігдні бути різко відділені від панських і пан не сьмів ні в яким разі ані пяди рустикального ґрунту прилучити до свого.¹⁾

Тепер уже не самі пани, не самі виспі урядники повстали против цїсаря; декуди силкувалися пани підбунтувати проти сего добродїйства навіть селян. Дурили селян, що цїсарський уряд зруйнує і повикидає їх з ґрунтів, бо буде жадати від них грошевих данин, а пани не дадуть їм ніякого зарібку. Та все те не було би ні на що придалося, бо селяни добре розуміли свою користь. Але доля судила инакше. Ледво чотири місяці минуло по виданю сего патенту, а вже цїсар Йосиф II. умер. З ним умерли й єго постанови, з ним на цїлих 50 лїт завмерла й поправа хлопської долї.

Із діяльности Йосифа II. для добра галицького селянства зазначимо ще заснованє громадських шпїхлїрів. Ще в р. 1782 якийсь урядник Юрій Косович подав цїсареві письмо, щоби ті кари, які наложено на панів за кривдженє підданих, не давати підданим до рук, бо вони їх змарнують, але ужити їх на заснованє громадських шпїхлїрів. Галицька ґубернїя, у котрої цїсар запитав поради в сїй справі, була сему противна, та цїсар декретом з 31 серпня 1782 р. наказав ґубернїї ще раз застановити ся над сею справою.²⁾

Тимчасом сю справу порушено в 1783 р. на шляхотським становім соймі і з порученя сойму подав якийсь

¹⁾ Grünberg, тамже I., 323—325.

²⁾ Karl Prociński, Geschichte und Instruction über die Entstehung, Gebahrung und zu erfolgende Auflösung des Gemeindefonds in Galizien, рукопис бібліот. Осолінських у Львові ч. 2866.

Ладомирський внесок на закладанє шпїхлїрів по селах для підмоги підданим в часї переднївку або голоду. І сим разом губернія силкувала ся бодай проволости справу, бо від себе писала цїсареві, що се думка дуже добра, але з її виконанєм треба здержати ся аж до заведеня обіцяного ґрунтового податку. Цїсар в декретї з 11 марта 1784 р. нїби згодив ся з сим, але зараз же 1 червня 1784 р. написав постанову, щоби губернія приступила зараз до закладаня шпїхлїрів. Правда, закладанє не мало бути примусове; уряди повинні були починати з тих місцевостей, де вже були якісь фонди, а поперед усього з дїбр камеральних. Перші шпїхлїрі ще того-ж таки 1784 р. заложено в Дрогобичи і Самборі.

Немов прочуваючи, що єго великі пляни увільнення хлїборобського стану з тяжкої, вікової неволї не швидко вїйдуть в житє цїсар Йосиф розпорядженєм з 12 цвїтня 1787 р. наказав панам, що мусять в разї неврожаю, голоду або тяжкого переднївку ще й зі свого боку запомагати селян, і нїякі викрути не могли дїдича увільнити від сего обовязку, „котрий вони — по словам цїсаря — винні самим собі і своїм підданим“.¹⁾

Отсе в коротких словах показані найважнїйші постанови і працї сего великого і нещасливого цїсаря для влєкшеня долї підданих. У всїх тих працях він стояв сам, не знаходячи помочи ані співчутя нї між панами, нї між урядниками. Противно, одні й другі робили, що могли, щоби знеохотити його, захитати в єго постановах. В книжках друкованих за границею австрійські шляхтичі і урядники називали цїсаря раз неуком то знов комунїстом і революціонером, котрому забагло ся „всї гори порівнати“. Та Йосиф II. не дбав на се, йшов непохитно своєю дорогою, кермуючи ся двома провідними зорями, що сьвітили йому з молодости: розумом і любовю до людей. Не диво, що й наш народ доси не забув про него і оповідає про єго розумне і чоловіколюбне поступуванє з підданими. Думаємо, що наше оповіданє про великі працї і постанови Йосифа II. не зменшить, а оживить память нашого народа про сего великого монарха.

¹⁾ Klunker II, 97.

IV. Тяжкі часи 1790 — 1835 рр.

Смерть Йосифа II. була великим нещастем для Австрії, а особливо для підданого селянства.

Патент про знесенє панщини, виданий 10 лютого 1789 р. мав ввійти в житє тільки від 1 надоліста 1790, та Йосиф не довжив того дня. Він умер 20 лютого 1790 року. Їго брат і наслідник Леопольд II., що доси жив у Італії, ще з Фльоренції, перед своїм приїздом до Відня казав оголосити для успокоєня затрівожених шляхтичів, що відкличе Йосифові постанови і поверне назад такі порядки, які були за Марії Тереси ¹⁾. Відітхнула шляхта бачучи, що новий монарх не хоче йти слідами свого покійного брата, і почала вже острити собі зуби не тільки на поворот того, що стратила під Йосифом, але на скріпленє і розширенє своєї власти.

Леопольд II. скоро прибув до Відня, велїв зараз по всіх краях поскликати шляхетські сойми, котрих Йосиф II. не слухав ніколи. Ті сойми мали висказати бажання „країв“, повибирати депутації і прислати їх до Відня для спільної наради з цїсарем. І хоч цїсар виразно наказав, щоби сойми і депутації заняли ся тільки справою Йосифіньського ґрунтового податку і зміни панщизняних відносин, то шляхта на тім не стала, а висказала таку купу своїх сердечних бажань в усіх питаннях державного житя, що коли би цїсар був захотїв усе те сповнити, був би мусїв переспати цїлу Австрію що до одної цеголки і завернути історію в зад не о 40, але о 100 або й більше лїт.

¹⁾ Grünberg, тамже I 348.

В панщизняних справах вони ждали скасування всіх Йосифових змін і регуляцій і задержання панщини в такому розмірі, як була за Марії Тереси. Ніхто крім панів не сьмів би посідати млинів, броварів і шинків; панам мало бути вільно бити підданих буками як до вподоби, тільки число буків мало бути записане в протоколї; панам мало бути вільно викидати з ґрунту таких підданих, котрі на панське жаданє не захочуть викупити ся з панщини; ґрунти по безпотомних підданих мали переходити на власність панів, а не, як приписав був Йосиф, на власність держави; такси, які доси pobирала держава при перенесеню підданської власности з батька на сина, гроші, які давала держава підданым за форшпани, такси за сьлюбні дозволи і ті, які pobирано від підданих при увільненю з підданьства (в разї переселеня до міста) — все те мали би pobирати двори. Надто домагала ся шляхта, щоби циркулярні уряди на кожде жаданє дідича давали йому військову асистенцію для втихомирюваня і застрашуваня підданих і витисканя від них данин, а з другого боку, щоби ті самі циркулярні урядники менше опікували ся підданими, не їздили так часто по селах, не контролювали того, що робить ся по домінїях, не ширили між хлопами невдоволення, не намовляли їх до вношеня скарг, до бунтів та до „обридливої“ непокірности¹⁾.

Сего новому цїсареви було так за багато. Він скасував остатний патент свого брата з 10 лютого 1789 р. і більше нічого. Всі інші жаданя шляхетних лицарів бука і нагайки він кинув під стіл. Тай той патент цїсар скасував не радо; він бояв ся, що мужики почнуть бунтувати ся, особливо в краях більше розвитих, як у Чехії та Мораві. Селяньство справді починало декуди бурити ся і грозити, так що і панам зробило ся страшно і чеський сойм, домагаючи ся скасування Йосифінських установ, заявив виразно, що сам уложить і піддасть цїсареві під розвагу свій власний, справедливійший плян переміни панщини²⁾.

Цїсар узяв їх за слово і в патенті з 9 мая 1790 р. висказав бажанє, щоби дідичі старали ся як найбільше

¹⁾ Grünberg, там же I, 349—152.

²⁾ Grünberg, там же I, 553.

підданих увільнювати від панщини за добровільним окупом. Та цїсар не вірив шляхті і хоча в тїм патентї запевнював її, що панщизняну роботу признає першим і головним обовязком підданих, то рівночасно тайним циркуляром наказав урядам, щоби в кождім разї, скоро тільки піддані зажадають викупу панщини, уряд зараз переводив такий викуп навіть проти панської волї. Шляхта в крик! Почала нарікати на дволичне поступуване уряду. Уряд пробував зацїтківувати її, але далї робив своє. А коли по деяких селах мужики починали бурити ся і шляхта зажадала против них війська, упїмнув її цїсар делїкатно, що „треба троха попустити хлопам, хоч би й з маленьким посв'яченєм своїх інтересів, твм більше, що при теперішніх відносинах держава не може дати дїдичам достаточної військової помочи.“ А 22 липня 1791 р. цїсар виразно упїмнув чеський сойм, щоби вже раз предложив йому обіцяний перед роком плян викупу панщини.¹⁾

Розумієть ся, шляхта й не думала про такий плян і тільки просила цїсаря, щоби не рушати більше тої драгливої і небезпечної справи, твм більше, що й так революційні думки ширять ся по краю і грозять усеу громадському порядку. Цїсар Леопольд думав було взяти ся сам до сеї справи, та й його постигла передчасна смерть д. 28 лютого 1792 р. Їго наслідник Франц II. (пізнійше яко цїсар австрійський Франц I.) не мав у собі навіть тільки поступового духа, що Леопольд. В найвищих віденьських урядах і в соймах тягли ся ще цїлих 6 лїт безхосенні балаканя про поправу долї підданих, аж поки й ті не скінчили ся виданєм патенту з 1 вересня 1798 р., котрим позволяло ся викупуване панщини, але тільки за добровільною згодою дїдича і підданого і за затвердженєм циркулярного уряду. Се було остатнє слово австрійського панщизняного праводавства аж до самого 1846 року.²⁾

Від тепер настали тяжкі часи! Австрія запутала ся в довголітні і кроваві війни з Францією, потерпіла страшенні страти людьми і грїшми, дійшла в 1811 р. до ве-

¹⁾ Grünberg, тамже I, стр. 354, 355.

²⁾ Grünberg тамже I, стр. 356.

ликого банкрутства¹⁾ і довго ще потому не могла отямити ся. По упадку французького цїсаря Наполеона в 1815 р. Австрія приступила до так званого Св'ятого союзу держав, що мав головно на меті — здусити всякий свободний рух, усяке самостійне народнє житє в Європі. Розумієть ся, що про підношенє селянства, про свободи для підданих тут не могло бути ані мови.

¹⁾ Adolf Beer, Die Finanzen Oesterreichs in XIX. Jahrhundert. Prag 1877, розд. 2. Das Staatsbankerott стор. 44—85. Ся справа у нас так мало звїсна, що не від річи буде сказати про неї кілька слів. Паперові гроші заведено в Австрії у-перве за часів Марії Тереси, і то насамперед так зв. платні облігації по 25 і по 100 ринських, котрих в червцю 1761 р. видано на 7 мільонів а в маю 1762 р. ще на 3 мільони. Ті перші паперові гроші сплачено і скасовано вже 1766 р. Та ось патентом з 15 червця 1762 р. заведено властиві паперові монети, так звані банкоцетлі, немов би квіти на готовий грїш зложений у віденьським міським банку. Перший раз видано їх на 12 мільонів ринських паперами по 100, 50, 25, 10 і 5 р. і оголошено, що державні каси приймають половину всякої виплати тими паперами, а другу половину металевими грїшми. При посередних податках, акцизах, митах, цлах можна було тільки третю часть платити банкоцетлями. Примусового курсу ті папери не мали, т. є. цїсарська каса не могла нікого силувати, щоби при виплаті брав банкоцетлі. Та про те вони йшли, парід брав їх радо і були навіть такі роки, коли їх курс був крїхїтку (на 1—2%) висший від металевої монети. Та ось від 1771 р. уряд почав друкувати тих паперів чим раз більше. Настала семилїтна війна з Прусами, гроший треба було багато, найбогатший край — Чехія — був дуже знищений війною. Під панованєм Йосифа II. показуєть ся в державнім бюджеті недобір. В 1784—1786 рр. він виносив ще ледво по 4 мільони річно, в 1787—1790 уже пересїчно по 20 мільонів. Приходило ся рік річно видавати більше і більше паперових гроший. При вступленю Йосифа II. на панованє всїх банкоцетлів у обїгу було несповна 6,800 000; при его смерті звиш 28 мільонів. Інші державні довги зросли за той час майже о 121 мільонів р. Та ось за панованя Франца I. настали довголїтні, нещасливі для Австрії війни з Французами. Банкоцетлів видавано чим раз більше. Ще в роках 1793—1798 вони стояли в рівній цїні з металевою монетою, хоча замість 26,700.000 їх пущено в обїг 91,860 000 р., хоча державні довги з 390 мільонів зросли аж на 572 мільони; самого проценту від тих довгів треба було річно замість 16 аж 25 мільонів, а недобір у державнім бюджеті з 28,600.000 зміг ся на 56,666 000 р. На само військо видано в роках 1793—1798 звиш 534 мільони, то значить видавано пересїчно в році 89 міль, а всї державні доходи давали річно ледво 75 мільонів р., так що на саме військо треба було в тих роках видати о 83 мільони більше, нїж виносив увесь державний дохід. Не диво, що недобір за ті роки вирїс до суми 357 мільонів.

Та далі прийшло далеко гірше. В 1799 р. видано нових банкоцетлів майже на 148 мільонів. А що ще від 1791 р. каси нераз не хотїли

Правда, більша часть Йосифових принципів лишила ся нескасована, але лишила ся на папері. Пани не дбали про них і поводили ся з підданими по старому, по старопольськи. Бачимо се найліпше з губерніяльного розпорядження з 2 січня 1802 р., в котрім виказано багато надужить панів над підданими, чи то таких, котрі вже давно, за Йосифа II. і не раз потому бували заборонювані (на

давати за них металевих грошей (бо не мали), то їх торгова ціна почала падати. Патентом з 15 мая 1800 р. заведено ще нові, дрібніші банкоцетлі по 1 і 2 ринські і се ще погіршило справу, бо при кінці того року було вже в обігу 337,170.000 р. банкоцетлів, а за 100 р. сріблом треба було дати 128 р. паперами. В роках 1803—1805 був спокій, то й відносини не погіршили ся значно, часть банкоцетлів винито з обігу і спалено, але вже з початком 1805 р. їх було в обігу знов 337 мільйонів р. Війну 1805 р. вела Австрія переважно за англійські гроші, та про те число банкоцетлів зросло таки о 40 мільйонів, а їх вартість падала все низше, так що в половині 1806 р. за 100 р. сріблом платили 160 р. банкоцетлями. По скінченню війни почали ся в найвищих цісарських урядах горячі наради над направою лиха, та вони не довели ні до чого путнього. Деякі урядники радили по просту знизити вартість банкоцетлів, як то кажуть, з іменної на торгову, се значить: хто доси мав банкоцетлів на 160 р. іменної вартости, від тепер мав би силою цісарського розпорядження тільки 100. Цісар не пристав на се, бачучи в тім просте шахрайство, а згодив ся радше на заведене деяких нових і підвишене старих податків. Та краї були виснажені, податки впливали слабо, а потреби державні росли страшенно. Прийшли по війні нові втрати; з початком 1810 року було банкоцетлів у обігу близько 900 мільйонів, а за 100 р. сріблом треба було дати 400 р. паперами. І знов почали високі урядники піддавати цісареві думку — зменшити номінальну вартість тих паперів до торгової, то значить заявити патентом, що від тепер 400 р. банкоцетлями варті тільки 100 р. і викупити їх зараз по такій ціні за нові — також паперові гроші. Цісар Франц противив ся сему, та в кінці мусів уступити. Д. 26 лютого 1810 р. видано цісарський патент, котрим установлено вартість 300 р. банкоцетлями на 100 р. сріблом, подано, що всіх банкоцетлів у обігу є 950 мільйонів і заповіджено їх викуп новими — також паперовими грошми, що звали ся по німецьки „Auslösungsscheine“, а у нас були названі по просту „шайними“. Щоби не пускати металевих грошей із краю, заборонено привозити з заграниці каву, а властиво наложено високе цдо 60 р. на кожний сотнар, заборонено спроваджувати заграничні вина, закуповувати металеву монету на біржі. Та все се не помагало нічого. Щоби для „шайних“ паперів забезпечити ліпший курс, постановлено сконфіскувати церковні маєтки, позабирали з церков мало що не все срібло і золото, та тим попасли ся головно жидівські гандлери і спекулянти, а скарб дістав дуже малу допомогу. На державні потреби приходило ся видавати все нові банкоцетлі; в половині 1810 р. було їх усіх на 1.049,502.000 р., а з сего 978 мільйонів у обігу. Задумано продавати на ліцитації великі

приклад, щоби дідичі самовільно не ділили підданських ґрунтів і на однім „цїлім“ ґрунті не осаджували двох або більше підданих, щоби підданських ґрунтів не прилучували до своїх домінїяльних, щоби не силували підданих до більшої панщини по над ту, яка приписана в інвентарі, щоби в нових інвентарях не накладали на підданих більших тягарів, нїж були в старих, щоби не визначували своїх підданих на роботу нікому иншому), чи то нових, що були надуживанем виданих уже законів, н. пр. щоби дідичі не силували підданих до викупу панщини без відома окружної влади і то до викупу некористного для підданих, щоби запомогу дану підданому в часі голоду або переднівку не обраховували собі на роботизну і не веліли її потону відробляти і так само щоби не казали собі відробляти „довгів за бортовані напїтки“,

духовні добра, що були оцінені на 300 мільонів вартости, та духовні мали при цїсарськїм дворі сильних прихильників і не допустили до сего. Найвисші урядники тратили голову в тих вічних клопотах і бояли ся вибуху кровавої революції. Пробувано ще раз обтяжити людність і заведено новий так званий маєтковий податок (патент із 8 вересня 1811 р.), та й се не помагало. Вартість банкочетлів падала страшенно: в червцю 1810 р. за 100 р. сріблом платили 396, в липцю 406, в серпню 449, в вересню 490, в листопадї 961 р. банкочетлями. Уряд силкував ся за-помогти лиху вибиваючи як найбільше дрібної мідяної монети, та про те лихо не вменшало ся. Всї купці, промисловці, рільники не мали спромоги сповнювати своїх грошових зобовязань і 11 грудня 1810 р. мусїв уряд установити мораторію для всяких виплат, що мали бути доконані срібною чи золотою монетою. І се не помогло. В початку 1811 р. банкочетлів у обїгу було звиш 1060 мільонів р., а за 100 р. сріблом треба було дати 1200 р. паперами. Д. 20 лютого видано новий патент, котрим постановлено, що від тепер банкочетлі мають мати тільки пїту часть тої вартости, яка написана на них; вони мають бути в обїгу тільки до 31 сїчня 1812 р. і повинні бути до того часу виміняні за нові „шайні“ банкноти по 500 за 100. Податки і всякі виплати можна сплачувати банкочетлями, але в скількості пїть раз більшій (отже хто мав платити 20 р., мусїв дати 100 р. банкочетлями). Так само зменшено вартість дрібної монети: 30 кр. мідяків мали мати вартість 6 кр., 15-крейцарові — 3 кр. Проценти, які мав платити уряд від облігацій, зменшено на половину. Отсе було те памїтне в історії австрійське державне банкрутство, котрого наслідки ми почуваємо ще й доси, бо позатягані тоді величезні довги ще й доси не сплачені, а хронїчний недобір у державнім бюджеті ледво в остатніх роках, а крайнїм напруженєм податкової сили всеї людности удало ся усунути, тай то, здасть ся, не на довго.

а властиво тої горівки, яку самі пани самовільно наклали підданым.¹⁾

В Йосифінських приписах не було й мови про те, щоби пан мав право карати підданого на тілі. Тільки за Леопольда, циркуляром з 31 марта 1790 р. сказано було, що циркулярна власть в разі опору підданих супроти влади має право карати підданого буками. Аж патентом з 2 цвітня 1802 а потім з 3 серпня 1803 р. позволено й дідичам карати підданих на тілі, але при тім наказано їм, щоби на кожду тілесну кару жадали дозволу з циркулу і надто постаралися о свідощтво лікаря, що підданий є здоров і може присуджену йому кару витримати.²⁾ Та нема що й говорити про те, що анї за Йосифових часів анї пізнійше пани анї на хвилю не могли обійти ся без „букового закона“ і що про дозвіл влади, записуванє розданих кїв або лікарські свідощтва їм ніколи й не сніло ся. Правда, підданым надано за те патентом з 1806 р. право в разі побитя іти з скаргою не до пана, але просто до циркулу. Та що з того! Шляхта покликала ся на Йосифів придворний декрет з 20 падолиста 1781 р., в котрім нібито була встановлена кара 1 ринського від. валюти (40 кр.) за одного бука,³⁾ і в найгіршім разі платила т. зв. „преїравацїї“ т. є кару наложену за утисканє підданих, а підданих била до схочу. Найбільша часть тих надужить не доходила до відомости уряду; наш селянин привик уже був до панських та економських буків так, як до щоденного хліба. Тільки при надзвичайних випадках йому удавало ся занести скаргу і доходити свого права до тої міри, що дідича засуджували на кару за „преїравацїю“ і на заплату мужикови за шкоду і за біль. А й тих надзвичайних випадків мусїло бути дуже багато коли до кінця 1829 року самих кар за кривдженє підданих набрало ся 84.818 ринських, а від-

¹⁾ І. Заневич, Знесенє панщини в Галичинї, див. Житє і Слово IV, 276—280.

²⁾ M. Drdacki v. Ostrow, Lexicon der politischen Gesetze für Galizien und Bukowina, Wien 1842, I, 292—293.

³⁾ Ів. Заневич наведена книжка а також Житє і Слово IV, 280.

плат пошкодованим 122.262 р., разом 264.073 ринських.¹⁾ А зваживши високу ціну грошей в тих часах ми мусимо сказати, що за яких 40 літ галицькі пани заплатили за бите і кривджене підданих, доказане їм урядово, свідками, більше як мільон ринських на наші роші. Народолобці були, нема що казати!

Та найбільшим нещастем, яке лишили ті часи в спадку потомкам, було заведене ґрунтового податку в 1821 році. Про зміну старого, недостаточного оподаткування, при котрому весь тягар лягав на притиснених і без того підданих, а панські ґрунти були майже вільні від податку, говорено в Відні в найвищих урядових кругах ще від 1806 р. Ще в тім році велів цісар Франц вибрати окрему придворну комісію для реґуляції податку і поручив їй виробити план оподаткування справедливий і одностайний для всіх країв австрійської держави. Та наради сеї комісії йшли дуже помалу раз через ненастанні війни, а по друге й через те, що її члени не могли погодити ся між собою. Ледво в 1813 році комісія згодила ся на те, що замість дотеперішньої контрибуції треба запровадити ґрунтовий податок, до которого би належали: податок від ґрунтів, податок від панщини і податок від домів. Був тут хоч невеличкий, а все таки поступ, бо очевидно ходило вже о оподатковане не самих підданих, але також і панів та висшого духовенства. Але яким способом вимірювати сей податок, чи від чистого, чи від гуртового доходу, про се ще довгі літа раджено в комісії і тільки на засіданю 16 цвітня 1816 р. комісія згодила ся на заведене постійного катастру на взір того, який був заведений в Медіоляні в Італії. Та се була дуже коштовна річ; вже тоді обчислено, що заведення такого катастру (т. є. поміру всіх ґрунтів і записання їх у відповідні ґрунтові книги) коштувало би для цілої монархії звиш 10 мільонів ринських, а в касї державній в тих часах була величезна посуха. Для того розложено сю працю на 20 літ і цісар велів розпочати її в полудневих краях: Тиролю, Країні і Даль-

¹⁾ Karl Prociński, Geschichte und Instruction über die Entstehung, Gebarung und zu erfolgende Auflösung des Gemeindespeicher fonds in Galizien, рукопис бібл. Оссол. 2866.

мації. Галичина мусіла на такий катастер чекати ще цілих 30 літ!¹⁾

Та про те 1819 р. заведено в Галичині ґрунтовий податок, але на старих основах. Домінії мали подати самі податковим властям, який дохід приносять їх і підданські ґрунти. В поученю до податкових урядів наказано, що де буде поданий низший ґрунтовий дохід, ніж за часів Йосифа, там треба вимірювати податок від того низшого доходу. З того вийшло таке, що пани подавали свій дохід з ґрунтів далеко низший як був справді і навіть як був перед 35 роками за часів Йосифа, далі повтягали і пооподатковували яко панські багато ґрунтів рустикальних, особливо в Сяніцькій, Стрийській, Станіславівській і Коломийській округах, а в кінці затаїли від оподаткування більше як 1 мільон своїх власних ґрунтів.²⁾ От тим то не диво, що ґрунтовий податок у Галичині від его настання в р. 1819 був дуже малий і з року на рік усе зменшувався. Коли в 1821—25 р. він виносив 3,800.000 р., то в роках 1826—1835 розписано вже лиш по 3,140.000 р., а в 1836—1848 лиш по 2,800.000 річно.³⁾

Та найгірше для наших селян в тій реґуляції було те, що пани повтягали багато рустикальних ґрунтів до своїх. Все те повписувано в нові інвентарі і в панську табулю. А що пізнійше, при скасованю панщини, власне ті інвентарі з 1819 року були прийняті за основу для означення, котрі ґрунти мають належати до селян, а котрі до панів, то з сего вийшло страшне нещастє для краю, вийшло більше як 32.000 так званих сервітутових процесів за ліси і пасовиска. Селяни покликали ся при тім звичайно на старші, Йосифінські інвентарі, де пустки, пізнійше зарослі лісами, і пасовиска були записані яко хлопські або громад-

¹⁾ А. Веег, Der Staatshaushalt Oesterreich-Ungarns seit 1868. Prag 1881, стор. 11—14.

²⁾ А. Веег, тамже 28—29.

³⁾ А. Веег, тамже 29 Варто завважити, що вже й перед тим східня Галичина була більше обтяжена, ніж західня. Коло 1800 року увесь податок, який платили пани і піддані, т. зв. домінікальний і рустикальний, виносив у східній Галичині 1.145.000 р., а в західній тільки 972.000 р. див. А. Веег, Die Finanzen Oesterreichs im XIX. Jahrh. 9.

ські, а пани стояли на інвентарях з 1819 року — і вигравали справи і руйнували цілі села.

Зрештою на наслідки сеї нової установи не треба було чекати аж так довго. Вони дали себе почути зараз численними скаргами підданих на панів за те, що ті замінюють їм їх добрі ґрунти за свої неужитки або й зовсім відбирають їм ґрунти. Уряд мусів розпорядженнями з 26 мая 1825 і з 3 липня 1825 р. пригадувати панам давнійші приписи що до заміни і поділу підданських ґрунтів тай то з тим додатком, що доля підданих від часу переходу Галичини під Австрію і доси помімо всяких заборон супроти панських надужить майже зовсім не поліпшила ся ¹⁾. Зрештою закони наказували, що коли пан відобрав підданому не весь ґрунт, але тільки якусь частку, то в такім разі скарга мусіла йти не просто до циркулу, але на сам перед до того-ж самого пана. Сей припис певно не мусів заохочувати до скарг, але справи мусіли бути дуже погані, коли починаючи від 1819 року ми маємо досить часті відомости про бунти селян проти панів за відбиранє ґрунтів. В 1819 р. був такий бунт у Волі Якубовій ²⁾, 1824 у Скільщині ³⁾, 1832 в Нагуєвичах ⁴⁾; певна річ, що відомостий про бунти можна би назбирати ще дуже багато.

Та далеко гіршим нещастєм ніж ті, будь що будь, рідкі заворуєння по громадах, було розбійництво, що власне від 1819 року почало знов сильно бушувати по краю. Розбійництво було з давен давна нерозлучним товаришем хлопської неволі. Поневолений, битий, кривджений підданий, не можучи знайти ніде полекші ані справедливости, тікав у ліси, в гори, приставав до купи таких самих очайдухів і хоч чув над собою в кожній хвили загрозу смерті, все таки рад був хоч під тою загрозою прожити

¹⁾ M. Dracki v. Ostrow, Lexicon der polit. Gesetze I, 280 - 283.

¹⁾ Див. Житє і Слово I, 66—68.

²⁾ Тамже II, 428, а також К. Устїянович, Мєсть Верховинця, Львів 1879, стор. 84.

³⁾ Рукописний документ я в моїм посїданю. Не знати, до якого часу відносять ся той бунт у Підкамени, золочівського округу, який описує М. Кубракевич (M. Kubrakiewicz. Essai sur le gouvernement paternel et les mystères d' Autriche. Paris 1846, стор. 96). „Із сто та-

свобідно, а надто ще мстити ся на своїх кривдниках. Інші селяни, що сиділи на ґрунті, не дивили ся тоді на розбійника як на ворога суспільного порядку; вони бачили в ній „вільного козака“, героя, завидували йому; хоч самі не раз мусіли від него терпіти, всеж таки готові були помагати йому, дати йому поживу і притулок, остерегти перед засідкою, порадити і дати вказівки до нападу на панський двір.

Певна річ, розбійництво було в нашім краю не тільки за польських часів, але і під Австрією від самого початку. Але за часів Йосифа II. воно значно ослабло, коли селяни відітхнули троха свободнійше. Потім настали довголітні тяжкі війни; по краю ходили війська, всіх сильних і здорових мужчин позабирали до війська, — про розбійників не чути. Аж коло 1820 року уряд почув ся занепокоєний цілою купою звісток про часті і зухвалі розбійницькі напади скрізь по краю. Мусіло щось поpxати нарід до розпуки, і ми не помилимо ся, коли скажемо, що вчинило се не так загальне зубожінє краю наслідком війн, як власне нові постанови про ґрунтовий податок, нові інвентарі, відбиране підданських ґрунтів, лісів і пасовищ панами. В 1820 році видає уряд аж 4 закони проти розбійництва, наказує установлюване піших варт і стрілецьких відділів у горах, удержуване смолоскіпів для алярмовання людей по ночах, визначає надгороду 25 ринських за кожного спійманого розбійника. В 1822 р. визначено за спіймане цілої розбійницької шайки надгороду 50 дукатів; — видно, що напади не тільки не переставали, але робили ся чим раз докучливійші ¹⁾).

Рік 1821 повинен лишити ся памятным для наших селян ще й тому, що в тім році цісарською постановою скасовано громадські шпихлірі, заведені ще Йосифом II. Нагромаджене в них збіжє забрав уряд для війська, а належні за него гроші виплачено громадам — обліґаціями. Капітали зібрані з кар за грабленє підданих по

ких випадків — додає сей писатель, Поляк, — я описав лиш один, бо він відбув ся перед моїми очима“. Див Ів. Заневич, Літературні стремління гал. Русинів (Житє і Слово I, 361—362).

¹⁾ M. Drdacki v. Ostrow, Lexicon der polit. Gesetze II, 840—844.

частин також забрав уряд, а по частин мав з них повстати фонд для запомагання збіднілих підданих. Та вийшло щось инакше. Піддані навіть не понюхали сего фонду, що був властиво ціною їх крові і поту, заплатою за перенесені ними побої та надроблені дні панщини. В 1841 році уряд дарував сей фонд панам на заложене банку для запомагання — дідичів, що потребували кредиту. Се був основний фонд, з якого повстало „Ziemiańskie Towarzystwo kredytowe“, котре існує і розвиває ся ще й доси під назвою „Towarzystwo kredytowe ziemskie“, піддержуючи виключно дідичів своїм кредитом¹⁾.



¹⁾ К. Prociński, вказаний вище рукопис Оссол. 2866, а також Dr. Wład. Ostrożyński, Galicyjskie Towarzystwo kredytowe ziemskie, jego powstanie i półwiekowy rozwój. Lwów 1892, стор. 16, 17. Решта шпихлірового фонду, що була під зарядом виділу станового, виносила тоді в капіталі і процентах 604.410 зр. монети конвенційної, тоб то коло 635.000 зр. віденської валюти.

V. Польські голоси про панщину 1831—1845 р.

В падолисті 1830 р. вибухло в Варшаві повстанє. Варшава, давня столиця польських королів, була тоді столицею на пів самостійного королівства, що звало ся Конгресовою Польщею і хоч належало до Росії, але проте мало свою конституцію, свій сойм, окреме міністерство, окремий скарб, окреме військо; російський цар був для тої Польщі королем, а замість него жив у Варшаві яко намістник брат царя Миколи, великий князь Константин, женатий з Полькою. Та Полякам не досить було сего. Вони раз у раз бажали відбудувати свою зовсім окрему польську державу, до котрої по їх думці мусіли належати також Литва і Україна. В тій цілі майже від самого встановлення Королівства, т. є. від 1815 року між польською шляхтою йшли шептані розмови, завязували ся таємні товариства, що ширили ся й по тих „забраних краях“, особливо по Україні. В самій Варшаві в 1829 році задумано було навіть убити царя Миколу з усім єго двором підчас єго коронації на польського короля. До вбійства не дійшло, та в рік пізнійше горстка учеників військової школи розпочала повстанє, напавши вночі на палату, де жив намістник вел. кн. Константин. Тільки при помочи своєї жінки Константин виратував ся від нападу і від смерти, та до молодих кадетів пристали деякі війські, пристали варшавські міщани, далі вся польська, Константином вимуштрувана армія з 30.000 людей. Росиян вигнано не тільки з Варшави, але і з цілого Королівства ¹⁾. Польські шляхтичі на Литві і на Україні почали

¹⁾ Дивись про се M. Mochnecki, Powstanie narodu polskiego w roku 1830 i 1831, trzecie wyd. Berlin 1863, т. I стор. 208—280 і т.

також рушати ся і робити повстання¹⁾. Та Росія незабаром вислала великі військові сили до Польщі, а повстанці тимчасом сварили ся між собою, скидали одних генералів, вибирали інших і хоча до них збігали ся чим раз більші купи людей, особливо молодіжи, також з Пруссії і з Галичини²⁾, то все таки по 10 місяцях війни повстання упало, Варшаву взято штурмом, а повстанці або вигнали в війні, або дістали ся до неволі, або повиходили за границю, до Пруссії і до Австрії. Конгресова Польща утратила й ту решту самостійності, яку мала доси. Цар скасував польський сейм і польську конституцію, польських міністрів і польське військо — не говорячи вже про тяжкі карі, які впали на тих, що верховодили повстанням.

З тих польських повстанців, що перебігли до Галичини і тут зложили зброю, одна частина була арештована австрійським урядом і мусіла забирати ся далі за границю до Франції. Та дуже значна частина, може з 10.000 людей, лишилась в краю³⁾. Були се або родовиті Галичани, що по упадку повстання сяк-так поперебирані повертали до дому і перед урядом навіть не признавали ся, що були в повстанню, або були й заграничні втікачі, котрим не хотіло ся йти в далеку чужину. Вони зви-

II, стор. 1—93 про тайні товариства, а особливо т. II, стор. 64—70 про змову на замордоване царя, т. II, стор. 99—146 про змову підхорунжих і вибух повстання вночі 29 листопада 1830 і т. II, сторони 147—285 про розширене повстання і відворот Росіян. Більше з військового погляду розповів історію сього повстання Ludwik Mierosławski, *Historia powstania listopadowego*, сім томів і видане по смерті автора доповнене п. Bitwa warszawska, Poznań 1887. З військового погляду польських консервативистів оповів сю історію Barzykowski, *Pamiętnik o powstaniu polskiem w r. 1830—31*, Kraków 1885—88, 4 томи. Дуже важна книжка російського генерала Пузиревського „Польское возстаніе 1830—31 года, С. Петербургъ 1888“, написана на підставі актів російського генерального штабу. Крім цих головних писань про те повстання в велика сила споминок і поменших праць на різних мовах.

¹⁾ Дивись про се Feliks Wrotnowski, *Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w roku 1831 opisane podług podań dowódców i współuczestników tegoż powstania*. Lipsk 1875, стор. 77—286.

²⁾ Про участь Галичан в повстанню 1830—31 р. дивись крім пригаданих згадок в названих вище книгах особливо *Zbiór pamiętników do historyi powstania 1830—31 r.* Lwów 1878 r.

³⁾ Про се дивись F. Wrotnowski, вказана книжка. сторона 319—322.

чайно з фальшивими паспортами або й без паспортів ховалися якийсь час по панських дворах або й по хлопських хатах, а потім знаходили собі якесь місце чи то писаря, чи економа, горальника, мандатора то-що.

Але ті люди не думали сидіти тихо. Думки про відбудоване Польщі, про нові повстання не покидали їх. Що недавнє варшавське повстанє упало, сему по їх словам винні були дві річи: зрада маїнатів, котрі по просту запродали Москалям польську справу, і брак польського патріотизму серед маси польського народу, серед польського хлопства. З сеї науки треба було користати, і ось бувші повстанці — як ті, що лишилися в краю, так і ті, що були за границею — кинули ся з горячим запалом до роботи, щоб приготувати нове, вже чисто людове повстанє.

З разу вони думали, що досить буде кликнути до польського хлопа, показати йому образ будучої свободної Польщі, показати Москаля як ката, а хлоп повстане і вижене того ката з краю. З такими думками приїхав з Парижа до Галичини бувший повстанець Залівський і, зібравши купку таких же повстанців, поділив їх на кілька горсток і рушив з ними до Росії бунтувати хлопів і шляхту¹⁾. Але хлоп не рушався на їх поклик, тим більше, що ті патріоти замість польського натрапили переважно на руського хлопа, до котрого навіть не вміли заговорити зрозумілою для него мовою. „Партизанти“ — бо так називали себе ті сьмілі вояки — по часті погибли в Росії, а по часті здужали втекти назад до Австрії, та тут австрійські урядники при помочи руських хлопів повиловлювали їх і позасажували до криміналу²⁾.

Переконавши ся, що підняти людове повстанє для відбудованя Польщі зовсім не так легко, як здавалося

¹⁾ Karol Borkowski, Pamiętnik historyczny o wyprawie partyzanckiej do Polski w roku 1833. Lipsk, 1862.

²⁾ Диви про се К. Borkowski, вказана книжка стор. 46—47; брошуру Cztery lata 1833, 34, 35 i 1836 w Galicyi austriackiej, przez jednego z więźniów. Bruksella 1838; Ів. Заневич, Знесене панщини в Галичині (Житє і Слово IV, 135).

зразу, почали польські патріоти думати над тим, яким би способом зробити се найлекше. Жиючи серед народа по селах і місточках вони бачили, як тяжко терпить хлоп від панщини. Значить — думали вони: пообіцяймо хлопови знесенє панщини, а він певно піде за нами. Так — говорили другі, — але куди піде? Були такі легкодухи, що не надумуючи ся відповідали на се питання: піде проти Німця і проти Москаля. Але інші, розумніші, закидали: а нуж він не піде проти Німця, а тільки проти шляхти? Що нам тоді за користь? І тут виходила сварка між польськими патріотами така сама, яка була вже і в Варшаві підчас повстання. Незаможні, бідні, дрібні урядники, офіціялісти, писарі і горячіші студенти признавали себе демократами і говорили: ну і що-ж? Нехай іде й на шляхту. Не треба нам шляхти. В будущій свободній Польщі буде рівність і свобода, шляхти не буде. А тепер шляхта найліпше зробить, коли добровільно зрече ся своїх привілеїв, порівняє ся і побратає з людом, здобуде собі его довіре. Се буде правдивий початок відбудованя Польщі.

Добре було голякам або загорілим головам говорити такі речі, але шляхті і маїнатам було зовсім не до того. Вони розуміли добре, що коли такі загорільці будуть верховодити в будущій Польщі, то для них ліпше не мати й зовсім ніякої Польщі. Для них ті демократи, то були червоні революціонери, комуністи, котрі бажали загарбати їх маєтки і поділити ся ними. Але з другого боку їм було встидно признавати ся до того, що обіцяна демократична Польща без панщини і без бука їм властиво до хріну здала ся. Супроти тих повстанців вони вдавали з себе великих патріотів, підпирали їх грішми, давали їм притулок у своїх маєтках, нераз по просту зо страху перед їх пімстою. Та деякі шляхтичі, особливо молодші, приставали й самі до тих „демократів“, наражували ся на великі небезпечности, вступаючи до тайних товариств; але при тім усе ялось так виходило, що вони гальмували роботу загорілих емігрантів, поки товариство не розпало ся. Від 1831 до 1840 року було у Львові пять чи шість таких таємних товариств. Молоді польські паничі збирали ся, радили, розмовляли про по-

требу піддвигнення люду, писали відозви і програми; але на тім звичайно все й кінчило ся, поки в кінці про все не довідав ся уряд і не поарештував кількадесять тих молодих людей. Між ними були такі польські патріоти, як пізнійші міністри Грохольский і Земялковский, такі як Смолька, що пізнійше були австрійськими гофратами та ексцеленціями.¹⁾

Але ті молодші а горячі Поляки, що бідували по селах і місточках чи то на малих урядах чи в війську, думали внакше, бажали якогось діла, хотіли швидкої і різкої переміни своєї і всенародньої долі. Небезпеки вони не бояли ся, бо що могли стратити? І от деякі з них кидають ся бунтувати жовнірів і кликати їх до повстання. В тім дусі робили в Перемишлі Дмитрасинович, в Станіславові Гудзяк.²⁾ Та тут пожиток був невеликий, відкриті роботи дуже легке, а кара страшна. Тож більша часть патріотів кинула ся до роботи між мужиками. Почин вийшов із Самбора, де пробував практикантом при кримінальнім суді бувший повстанець Каспер Ценґлевич. Він почав складати руські пісні, котрими мав закривати руських хлопів до повстання за відбудоване Польщі, і позискав собі до помочи ще кількох молодих студентів, в тім числі також споляченого Русина Михайла Попеля. За прикладом Ценґлевича Попель написав також руську пісню, що звала ся „Русин на празнику“. Молоді прихильники Ценґлевича почали ходити поміж нарід і голосити йому свої думки. А щоби їм крім пісень дати ще сказівки для розмов з мужиками, Ценґлевич написав також по руськи книжечку „Наука для вчителів руського народа“. Ті пісні Ценґлевича і Попеля а також Ценґлевичеву „Науку“ чи „Інструкцію“ переписувано дрібненьким письмом на маленьких карточках або виучувано

¹⁾ Про ті польські товариства в Галичині від самого 1831 р. дивись В. Janko, Wspomnienia в книжці Zbiór pamiątek do historyi powstania 1831 r.; М. Sala, Geschichte des polnischen Aufstandes im Jahre 1846; Józefczyk, Wspomnienia z lat ubiegłych (Przegląd polski, Kraków, 1882) і рукописні спомини Генриха Богданьского (Оссол. рукопис 3486).

²⁾ М. Sala. Geschichte des polnischen Aufstandes im Jahre 1846. Wien 1867. стор. 72, 91, 92.

на пам'ять і ширено по краю. Самих самбірських співаків швидко арештовано (1836 р.), але Ценгілевичеві udało ся втекти з поліцейного арешту у Львові. Він утік на село, перебрався за хлопа і прожив до 1838 р. як ковальський челядник в Деревлянах, ширячи в вільних хвилях своєю науку між селянами. Та в кінці уряд таки вислідив і арештував його. Засуджений на довічне в'язницю він сидів у Куфштайні аж до 1848 року і вернув відтам горячим польським патріотом і завзятим противником Русинів.¹⁾

Які-ж думки проповідували руському селянинові Ценгілевич, Попель і їх товариші? Вони тягли його до бунту, до кіс, до ножів і до пожегів. Вони малювали йому якими фарбами его недолю, котру зрештою той селянин ліпше знав, ніж вони. В Ценгілевичевій пісні „Затужім“ читаємо:

Ой роле-ж бідна, кєрвавизно моя,
Чому ти не моєю?
Я тебе роблю, за тебе плачу,
Не зову тя своєю.
Панський лан що день, тебе що тиждень
Гірким потом зливаю;
За тебе що рік, за тебе весь вік
Як віл в ярмо впрегаю.
За тебе мій отець, я ще молодець,
За тебе сь ми мучили;
За тебе мій дід, за тебе мій прадід
Як воли все робили.
І я тягну як віл, що не маю сил, —
Ані тя відробити!
І подушне даю і плачу що маю,
Ані тя відкупити!
Ой пане-ж мій, пане, коли-ж того стане,
Колиж тому годі?
Пусти нас з панщини, пусти нас з данини,

¹⁾ Sala, вказана книжка 71 і 9; Ів. Заневич, Знесенє панщини (Житє і Слово IV, 137—152); Ів. Франко, Шевченко героєм польської революційної легенди (Житє і Слово I, 378 — 402) а також IV, 194—201, де надрукована вірша Попеля, і IV, 324—337, де надрукована „Інструкція“ Ценгілевича.

Пусти нас в свободі!
 Твердії каміні на зимної ріві
 Тай сльозами цитніють;
 І скали твердії, і скали зимні
 Здроями ¹⁾ сльози лїють.
 А ти — то паня, чоловік як я,
 А ніщо тя не взрушит!
 Ти так матір мав, ти так груди ссав, —
 Сльоза тебе не скрушит.
 Піт ся виливає, тіло розпадає
 Аж до крові живої;
 Від нужди нашої, від муки гіркої
 Не змякнут груди твої. ²⁾

І в Попелевій піснї „Русин на празнику“ ми читаємо також дуже острі наріканя на панщину:

З давен давних во недолі
 І в нещастю Русин все;
 З давен давних во неволі
 Перед паном карку гне.
 Пани в пута нас вбївають
 І волочут у свих ніг,
 Пани в ярма нас впрїгають,
 І прогнївав ся вже Біг...
 Відкиж панок має мати
 'Тото право за собов:
 На панщину виганяти,
 Нашу пити, нашу кров?
 Як волами все орати
 Свої ниви і свій лан?
 Нас коль схоче і продати —
 Відки має тото пан?
 Чи він в той сьвіт не приходить
 Слабий і смертельний враз?
 Чи він ту ся так не родит
 Голий як і кождий з нас? ³⁾

¹⁾ То-б то: потоками.

²⁾ Nowogocznik demokratyczny 1843, Paryż, 298; Житє і Слово I, 393 — 394

³⁾ Житє і Слово IV, 195 — 196.

Хто би думав, що ті революціонери будуть кликати руського хлопа против шляхти. Та де тобі! Вони кликали його против Нїмців! Після тої „науки“, яку вони голо-сили народови, всему винні Нїмці. Вони наложили на народ податки, женуть у рекрути, збогачують ся хлопською працею.

Ми ся цілий день мозолим,
 Ти податки від нас дреш.
 Аж як ми тя тут підголим,
 То плюгавий Нїмче вздреш.
 Не забереш нас в рекрути,
 Не поженеш в чужий край,
 Бо ми вмієм коси кути,
 Утікай же, утікай!
 Славянщина наша мати,
 А наш батько со небес,
 Всі Славяне суть нам брати,
 Тільки Нїмець то є пес і т. д.

В таких дусї сьпівали руському народови Ценґлевич та Попель. Коли повірити сим „демократам“ і „вчителям руського народа“, то властиво аж Нїмці запровадили в Галичині панщину, а давнійше, за польських часів, був для мужика правдивий рай. Щоби вернути той рай, руські хлопи повинні вирізати Нїмців; такими словами кінчить свою пісню Попель, так кінчить ся й Ценґлевичева „Наука“. Очевидно, що руські селяни слухаючи такої науки, мусїли хиба реготати ся. Адже ще жило багато таких, що на власні очі бачили Польщу і зазнали її райських порядків; а всі інші знали се добре, що не Нїмці, не податки і не рекрутчина були їх найбільшим лихом, а шляхта, панщина і всі її несправедливости. От тим то й не диво, що всі ті кроваві поклики зовсім не трафили до душі руського селянина. Він і не думав руйнувати пальцем за відбудоване Польщі, не вірив обіцянкам химерних „паничів“, що самі Поляки дарують йому панщину, скоро тільки він вижене з краю Нїмців, але по давньому йшов до Нїмця урядника шукати опіки і справедливости проти брата Поляка, шляхтича чи навіть „демократа“.

Коло 1840 р. майже всі польські „неспокійні духи“ або повтікали з Галичини за границю, або були поарештовані. Почали ся процеси. В 1841 р. засуджено відразу 50 людей на смерть. В краю зробила ся тривога. Між засудженими було багато панничів з ліпших родин. Шляхетський сойм подав за ними просьбу до цїсаря і цїсар дарував їм кару. Та багато з тих увязнених позасаджувано на довгі лїта до вязниці, инших позабирано до війська. В краю настав супокій. Але наслідки революційної роботи не пропали. Шляхта сама почула страх. Вона почала освоювати ся з думкою, що панщині вже не довго дихати, що се дуже небезпечний набуток; бо ануж хлоп захоче справді послухати шалених загорільців і отрясти ся з пут? Деякі під тим страхом почали навіть дораховувати ся до того, що властиво панщизняна робота є величезна страта часу і марноване робучих сил, що господарювати наємним робітником буде користнійше для самого пана, ніж господарювати силуваними руками. І ось від 1842 р. починають ся в галицькім соймі розмови про панщину: що з нею робити? чи знести, чи лишити? а коли знести, то яким способом і як? чи за викупом, чи без викупу, з ґрунтом, чи без ґрунту?

Наші шляхтичі, вчені і невчені, ще й доси з великими гордощами згадують про ті шляхетські сойми 1842—1845 років і про ті розмови, і голосять цілому світові, що тодішня шляхта виявила найщирішу охоту знести панщину, але уряд на се не позволив. Що се шляхетне балаканє є цілковита брехня, се дуже докладно власними словами тодішніх соймових внесків і протоколів виказав Ів. Заневич (Остап Терлецький) у своїй цінній книжці про знесенє панщини. Ми тільки коротко переповімо тут зміст тодішніх внесків і сварок і надїємо ся, що вже й з того кожний побачить, яке право мають нинішні шляхтичі хвалити ся своїми великодушними предками.

З думкою про потребу якоїсь зміни підданських відносин виступив перший граф Красіцький, подаючи 2 цвітня 1842 р. до станового видїлу письмо в тій справі.¹⁾ В тім обшир-

¹⁾ Відписи того письма чи „Меморіалу“ є між рукописами бібліотеки Оссолінських у Львові ч. 2843 і 2945.

нім письмі граф Красіцький говорить про всякі річи, та про знесенє панщини не говорить ані слова. Найбільше йому заваджає те, що дідич не може до вподоби розпоряджати рустикальним ґрунтом, не може лїнивого і непослушного мужика скинути з ґрунту, що власть не дає дідичам достаточної помочи для силюваня мужиків. Він домагає ся, щоби рустикальні ґрунти зробити власністю мужиків, завести для них ґрунтові книги, щоби мужик міг зятягати на ґрунт позички, щоби на той ґрунт була заїнтабульована також панщина і щоби за несплачений довг і за невідроблену панщину можна було хлопови зліцитувати ґрунт. Дідичі повинні бути звільнені від обовязку за-помагати мужиків в разї бідности, голоду або нещастя, але повинні би допомагати селян тільки грошовими позичками, добре опроцентованими, тай ще з тою умовою, що за несплату тої позички дідич може зліцитувати хлопський ґрунт. За всі ті добродійства дідич мав би задержати дотеперішню зверхність над мужиком і мужик мав би робити дідичеві панщину доти, „доки весь нарід через дальшу фізичну і моральну осьвіту не дійде до того стану, що буде міг зовсім сплатити ся з обовязку, який тяжить на рустикальних ґрунтах. Тоді ті ґрунти зробились би вольними рустікальними ґрунтами, але і тоді ані ніколи не повинні одержати тих прав якими наділені ґрунти домінікальні“. ¹⁾

Не треба й доказувати, що сей теплий кожух не був шитий на селян і що пану графови ходило далеко більше о добро панів і о запевненє їм на віки вічні коли не самої панщини, то бодай усіх її користей, ніж о увільненє і піднесенє селян. В становім виділі був тоді маршалком Тадей Василевський, чоловік чесний і осьвічений, приятель нашого поета Маркіяна Шашкевича. Прочитавши писанє ґр. Красіцького він написав резолюцію, що хоч в там розумні гадки, але не подано нічого такого, що би можна взяти під нараду. ґр. Красіцький дуже сим образив ся і на приватній нараді шляхотській в домі Василевського підчас сойму 19 вересня 1842 ще раз відчи-

¹⁾ Ів. Запєвич, Знесенє панщини в Галичині, а також Житє і Слово, IV, 288 — 293.

тав своє письмо всім. „Воно розцікавило зібраних,— хвалить ся гр. Красіцький, сонних пробудило, мислячих задовольнило і всіх переконало, що швиіше чи пізнійше дотеперішні відносини мусять перемінити ся“. Постановлено порушити справу на будучім соймі, а до її порушення уповажнено самого Василевського. ¹⁾

За рік, 18 вересня 1843 сойм зібрав ся і вечером того самого дня зійшло ся багато шляхтичів на приватну нараду в домі гр. Скарбка. Василевський виступив з проєктом знесеня панщини, та більшість шляхти закричала його. Та не вже се правда? запитаєте. Тоб то не те, що шляхта закричала, але те, що шляхтич, хот і осьвічений, радив скасувати панщину? Правда, та не ціла. Ось послухайте, що радив зробити Василевський!

Він дуже основно і розумно доказував нерозумність, несправедливість, шкідливість і небезпечність панщини. „Знести в нашім краю панщину добровільним способом, значить вернути краю суцокій, зробити неможливими хлопські бунти“. Повинні се зробити самі дідичі, бо їм потрібно цілком і скоро погодити ся з народом; повинні се зробити швидко, бо ануж уряд схоче сам скасувати панщину з їх шкодою! Дідичі не повинні боятися деяких жертв, щоби тільки забезпечити собі будущину. Знесенє панщини повинно бути цілковите, не часткове, бо се би не успокоїло, але ще більше роздразнило селян“. ²⁾

Правда, як розумно, як сьміло, як чесно сказано! Але не бійте ся, се тільки половина думки Василевського, се тільки широкий і червоно помальований дах. А який будинок прикритий тим дахом? Читайте далі!

„Дідичі повинні дістати цілковите відшкодованє за панщину, бо їх прав до побираня панщини ніхто не сьміє нарушити. Дарованє панщини без відплати навіть пошкодило би селянам, бо вони не вміли би шанувати дарованого. Селянин повинен дістати право ужиткованя свого ґрунту, міг би його задовжувати, заставляти, виарендувати, продавати, дарувати,—тільки не сьмів би ділити

¹⁾ Ів. Заневич, вказана книжка, а також Жите і Слово IV, 301—302.

²⁾ Ів. Заневич, тамже, також Жите і Слово IV, 385—393.

його. За те мав би після угоди з паном платити йому вічний чинш, котрий був би заінтабульований на ґрунті; в разі несплати чиншу міг би пан засеквеструвати або й зліцитувати хлопський ґрунт. Чинш мусіли би мужики платити грішми. Зрештою мусіло би бути дозволено їм цілковито викупити ся від чиншу; щоби достарчити на се мужикам капіталу, мусіло би заложити ся окреме кредитове товариство для селян. Очевидно, що до викупу доходили би насамперед заможніші і статочніші господарі. Само знесенє панщини і перехід на очиншованє треба би заводити не відразу в цілім краю, щоби, бори Боже, дідичі не потерпіли через те якої шкоди тай щоби мужики не дістали охвату; треба би розложити се на яких 20 лїт, увільнюючи зразу найзаможніших в громаді. Цілковитий викуп виносив би тільки, як сума річного чиншу помножена на 20. А річний чинш мусів би виносити як раз стілько, скільки після урядового отаксування і після інвентарів варта грішми панщина і всі данини, які тепер носять піддані.

Прочитавши сей проєкт „послугового“ шляхтича одному тільки дивуєш ся: як міг він тут говорити про якусь жертву, котру буцїм то мали понести шляхтичі для доведеня до „повної і щирої згоди з народом“. В часї, коли в повітрі пахло хлопськими розрухами, коли власні сини шляхтичів починали йти між селян і бунтувати їх против панщини, коли заа границї польські демократи і навіть вигнані маґнати, як князь Чарторийський, накликували до знесеня панщини і до жертв для народа,—в таких часах жадати від хлопа вічного чиншу в такій самій вартости, як вартість єго панцизняних тягарів і ще при тім говорити про якусь жертву, се було крайне заслїпленє, щоби не казати безвстидність.

А про те шляхтичам зібраним у ґр. Скарбка і сего було за багато і вони закричали Василевського! Вони почували, що Василевський справедливо осуджує панщину, та їх мізки не могли освоїти ся з думкою, щоби шляхтич міг жити без неї. І ось по бурливій нараді Василевського склонено до того, що він сховав свій внесок до кишені, а на соймовім засіданю 22 вересня 1843 р. поставив ось який внесок:

„Зібрані Стани просять Їго цісарсько-королівське Величество, щоби зволив ласкаво дозволити на будучім соймі вибрати зпоміж єго членів комісію, котра би застановила ся над взаїмними відносинами властителїв маєтностей і мужиків в сїм краю, збрала потрібні відомости і заняла ся уложенєм пляну вигіднійшої для обох сторін регуляції тих відносин задля піднесеня добробиту властителїв і мужиків, а тим самим цілого краю. Сей плян має бути в терміні визначенім соймом при іменованю комісії підданий під розвагу соймового зібраня“. ¹⁾

Як бачимо, про знесенє панщини, навіть про її заміну на вічний чинш і взагалі про яку будь виразну зміну тут нема ані мови. Вибрати комісію, застановляти ся, збирати відомости, радити і писати протоколи, — се така худа кухня, з якої ще ніхто ніколи не був ситий — окрім тих, що радять і пишуть. Внесок Василевського нікого ні до чого не обовязував, а шляхті виразно обіцявав, що має на меті поперед усього поправу її відносин, а аж на другім місці поправу долі підданих. Та дарма! В соймі знайшло ся ще 15 шляхтичів запеків, котрим і того пустісїнького внеску було за багато, котрі волїли-б були, щоби про панщину і про хлопів в соймі зовсім не згадувати. Певно бояли ся, що хлопська справа така як смола: тільки доторкни ся її, то зараз до пальців липне і почне тягти ся та мотати ся без кінця. Мали небораки повну рацию! Та що-ж, не їх уже сила була спинити віз в розгоні. Більшість 86 голосів ухвалила внесок Василевського.

Пожитку з того не було ніякого Цісар не затвердив того внеску, бо, як сказано в рескрипті з 9 липня 1844 р., „вибір комісії, про котру не знати, ані що, ані як має робити, цісар не вважає відповідним“. Проте соймови полишено до волі займатися далі сею справою і поставити виразнійший внесок“ ²⁾.

Ся цісарська заява приперла шляхту до стїни. Давайте, панове, щось виразнійше! Але що? Знесенє панщини? Заміну її на вічний чинш? Про се шляхта не

¹⁾ Ів. Заневич, названа книжка а також Житє і Слово IV, 429.

²⁾ Ів. Заневич, тамже а також Житє і Слово IV, 432—433.

хотіла й слухати. І ось Василевский на соймовім засіданню 19 вересня 1844 року поставив другий внесок, котрий тут знов подаємо дословно:

„Стани щиро бажають поліпшити долю найпожиточнішої і найчисленнішої верстви людности і разом з тим піднести промисл і добробит цілого краю; та не можуть в часі короткої соймової сесії поставити без попереднього приготування якесь виразне внесення про таку важну і обширну справу, а то тим більше, що предкладаючи в сій справі якісь загально-обовязкові постанови, треба мати на оці не лише природу відносин обох сторін, але також положення, якість землі, ступень освіти народа, а всі ті обставини в різних сторонах краю дуже неоднакові. Щоби пізнати всі ті подрібности і застановити ся над ними докладно, постановили Стани вибрати зпоміж себе знающих людей, що живуть в різних сторонах краю, щоби збирали і присилали відомости, що мають послужити підставою при будучім уложенню і нарадах над внесками“¹⁾.

Над сьм внеском радив сойм два дни. В кінці д. 20 вересня ухвалено просити цісаря, щоби позволив вибрати комісію, котра-б мала застановити ся над заведенем книг ґрунтових для селянських ґрунтів, далі над наданем селянам пожиткової власности рустикальних ґрунтів і в кінці над реґуляцією сервітутів і спільних посідань. Про ті питання мала комісія випрацювати докладні пляни і предложити їх соймови; та при тім додано виразно, що вона має „оминати всякі невчасні питання і зайняти ся тільки означенем найпильніших потреб, котрих заспокоєння не нарушило би нічєї власности ані свободи, а рівночасно могло би зблизити наших селян до цвітучого положення“²⁾. Значить, комісія мала, борони Господи, не порушувати „невчасної“ справи знесення панщини, мала „не нарушувати“ панської „власности“, а при тім знайти спосіб ущасливлення селян — певне після рецепти: мий мене, не мочи мене!

¹⁾ Ів. Заневич, тамже і Жите і Слово IV, 434.

²⁾ Ів. Заневич, тамже, а також Жите і Слово IV, 436.

Д. 11 марта 1845 р. прийшла цїсарська відповідь на сей внесок. Цїсар дозволив на вибір комісії, що мала зайняти ся приготовляючими роботами для урегулювання пожиткової власности. Се була чиста формальність, що не вела зовсім до знесеня панщини, та про те шляхта знов переполошила ся і треба було окремими псьмами поучати її, що даючи мужикам пожиткову власність вона сама нічого не тратить. Зрештою від вибору комісії для приготовань до самої пожиткової власности було ще дуже далеко. Справа могла була таким способом протягти ся ще й 10 літ, як би грізна постава селянства, особливо в західній Галичині, і живі розмови шляхти по всім краю про близьке нове повстанє не були похвнули її на перед. І от у осені 1845 р. становий сойм не тільки зараз вибрав призволену комісію але великою більшістю 116 голосів против 10 ухвалив ось який внесок Маврикія Країнського:

„Просити Найяснійшого Монарха, щоби на підставі найвищої ухвали з д. 11 марта 1845 р. зволив приказати становій комісії, вибраній задля приготовляючих нарад над признанєм мужикам пожиткової власности ґрунтів і над заведенєм ґрунтових книг, щоби з причини обосторонньої недогідности, що випливає з теперішних підданських відносин задля сполучених з посїданєм ґрунту особистих і инших інвентарських повинностей і тягарів наложених на домінії, застановила ся над способами, як би можна ті підданські повинности перемінити на осипи в збіжу або на чинші в готових грошех, або довести до їх цілковитого викупу і усунути перешкоди, які ставить тим перемінам теперішнє законодавство, дальше, які би способи могли послужити і які би треба видати постанови, щоби осягнути відповідне заокругленє і упорядкованє посїлостий як двірських так і мужицьких, розділ спільних ґрунтів і знесенє шкідливих служебностей“¹⁾.

Отсе та одинока ухвала галицького шляхотського сойму, де згадуєть ся про знесенє панщини. Та чи мають нинїшні шляхтичі так дуже що нею гордити ся? Не забуваймо, що вона була ухвалена, так

¹⁾ Ів. Заневич, тамже а також Жите і Слово IV, 452.

сказати, остатнього дня перед задуманим новим повстанням, що мало бути звернене сим разом не против „Москаля“, а головво против „Німця“, тоб то против Австрії і Прус. Не забуваймо, що вже тоді мужики зачинали чим раз грізнійше виступати проти шляхти, турбувати по дорогах проїжджих панів, а революційні висланці з Франції бігали по краю і кликали до бунту. Пани чули, що на панщині можна дуже попекти ся і забажали раптом її позбути ся. Але ще й тепер вони не думали ні про яку жертву для селян. Ще й тепер надіяли ся зацитькати справу ніби то сьмілою, а на правду дуже замотаною і загальною ухвалою, коли тимчасом кождий з них, без жадної ухвали, у себе дома міг цілу справу любісїнько полагодити далеко швидше і користнійше і для селян і навіть — як показали пізнїйшї події — для себе самого.

Та ба! На стілько доброї і сильної волї ні у кого з тодішної шляхти не було, а їх шумна ухвала з 1845 р. не дочекала ся вже ніякої цїсарської відповіді. Роз'їжджаючи ся з соймового засїдання пани шляхтичі, горді на свою ухвалу, певно й не думали, що се було остатнє засїданє станового сойму і що резолюцію на їх ухвалу дасть їм не цїсар, а хлопські, мазурські сокири та ціпи. Мали можність показати свою добру волю, та проспали нагоду. Тепер було вже за пізно!

VI. Різня 1846 р. і регуляція панщини.

По великих арештованях польських революціонерів у Галичині, по процесах і засудах, котрі цісар д. 1 січня 1845 р. злагодив, дарувавши жите 50 засудженим на смерть, а надто 40 із них і всяку дальшу кару, здавалося, що якийсь час був спокій у Галичині. Та се була тільки коротка хвиля. В тім самім 1845 році постановили польські емігранти, що жили у Франції, зробити в 1846 р. велике повстанє в Польщі. Воно мало розпочати ся в Галичині і в Познанщині, отже обернути ся поперед усього проти Австрії і Прусе, а тільки поборовши тих двох противників мало звернути ся против Росії. Готового польського війська, такого як в 1830 р., котре-б можна було попровадити до повстаня, тепер не було; тож комендант нового повстаня, генерал Людвік Мерославський, уложив ось який план. Повстанє мало розпочати ся по селах. Дідичі повинні були узброїти свою рідню і свою прислугу а по змозі також своїх селян, котрих мали позискати для повстаня обіцянкою знесеня панщини. З тими уоруженими купами мали в означений день зібрати ся в повітовім місті, опанувати там урядові будинки, каси, маґазини а особливо поперед усього військові коменди і склади оружя та аmunіції. Тоді треба було покликати до оружя міщан і решту людности і з тими силами наперти на столицю краю і захопити в свої руки всі краєві власти і каси.¹⁾

¹⁾ Sala, Geschichte des polnischen Aufstandes vom Jahre 1846, стор. 171—174.

На папері сей плян виглядав дуже гарно, але для кожного незасліпленого і знайомого з краєвими відносинами в Галичині він мусів видати ся не видумкою розумного чоловіка, але хіба вибриком фантазії божевільного. Треба було не знати краю ані людей, щоби хоч на одну хвилину подумати, що мужик, руський чи польський, битий і гноблений доси шляхтою, на саму голословну обіцянку полекші повірить тій шляхті і піде з нею проливати свою кров за відбудоване Польщі, піде бити того Німця, в котрім доси привик був бачити свого огікуна, свій захист против шляхетської самоволі.

Та хоч і який безглуздий був плян Мерославського, горячі польські патріоти, особливо молоді паничі, повірили в его можливість і кинули ся горячо підготовлювати край до повстання. Горячіші почали завчасу підмовляти селян, особливо по деяких округах західної Галичини, та тим осягли лиш одно: між селянством шибнула поголоска, що за рік прийдуть „Поляки“ і будуть різати хлопів. Люди стрівожили ся і декуди н. пр в селі Косіна, почали узброювати ся в ціпи і в коси і збирати ся в купи для оборони проти нападу. Розумів ся, що й перед властями хлопів не таїли ся з тим, що знали, і вже від марта 1845 р. почали ся нові арештованя.¹⁾

Та польські патріоти не тратили надії. З Франції прислано літом 1845 р. емісаря (висланця) Теофіля Вішньовського, а незабаром потім появил ся в західних округах другий польський емісар Едвард Дембовський. Ті два мужі мали приготовлювати повстанє один в східній, а другий в західній частині краю. Вішньовський завязав таємний революційний комітет у Львові, а Дембовський в Тарнові. Потім оба почали обходити села, перебираючи ся раз за панських льокаїв то знов за хлопів, жидів, дротарів або урядників, криючи ся по дворах, пасіках або й по хлопських хатах і всюди завязуючи менші комітети, втягаючи людей до оружного виступлення або збираючи грошеві датки. Шляхта, котра молодша, радо йшла за їх покликом; особливо горячо заняли ся повстанєм молоді графи Весьоловські коло Тарнова. Та-

¹⁾ S'ala, тамже, стор. 124—127.

кож багато панських урядників, лісничих, економів, мандаторів і латинських ксьондзів приступало до змови. За те багатші пани, маґнати, не радо дивили ся на ті приготування. Вони бачили, що з сеї муки не буде хліба, бояли ся втягання хлопів до руху, а декотрі прямо ворожили, що хлопи замість на Німців готові кинути ся на польських патріотів.

І от деякі пани, бачучи, що не можуть запобігти бурі, виїжджали за границю, а інші удавали ся до уряду доносячи йому що знали про приготування і просячи, щоби арештовано загорільців.¹⁾ Та уряд не дуже квапив ся чи то не маючи в руках певних доказів, чи може з яких інших причин. Польські патріоти пізнійше голосили всему світу, що се чинено навмисне, що уряд тоді вже підготовлював різню шляхти і хотів в хвилі вибуху повстання пустити на шляхту під'юджених хлопів, утопити польську державну мрію в крові польської шляхти. Розуміє ся, сему тяжко повірити. Уряд справді не знав що йому робити і аж в остатній хвилі отямив ся, коли вже годі було змінити те, що стало ся й без его волі.

Речинець повстання визначено на 18 лютого 1846 р. Та сей день став ся початком страшної гайдамаччини, що розпочавши ся коло Тарнова розширила ся по всій західній Галичині. Уоружені шляхтичі, економи, лісничі і інші охотники почали збирати ся по дворах. Декуди покликано селян і підговорювано їх до революції; та ті відповідали всюди погрозами і заявами вірності цїсареві. Тоді шляхтичі самі вирушали в дорогу до умовлених місць. Та декуди вже того дня прийшло до бійки: селяни не хотіли пускати своїх панів або грозили арештувати, а пани відповідали на се вистрілами. Тоді селяни, бачучи що не жарт, кидали ся на панів, били їх страшенно і побитих або ледво живих везли до міста. Селянські варти порозставлявані по всіх дорогах переймали повстанців, вязали їх і відбирали їм оружє. А коли роз-

¹⁾ Fr. hr. Wiesiołowski, Pamiętnik z r. 1845 — 1846. Lwów, 1868, а також рукописний „Głos w tece obywatela galicyjskiego zamary z powodu niedozwolonego przez rząd zebrania się stanów prowincyi na zwyczajny sejm postulatowy 1846 roku“, рукопис в моїм посіданю.

ширила ся відомість про те, що в містечку Пільні повстанці попередньої ночі напали на дім бурмістра Маркля, витягли його з ліжка і вбили серед подвіря, то лютість народва вибухла страшеним пожаром. Мазури не тільки били і мордували тих повстанців, що поарештували по дорогах, але купами кинули ся нападати на двори, нищити, грабувати і мордувати всіх мужчин від малого до великого, вноді завдаючи їм страшенні муки.¹⁾

В східній Галичині було тимчасом тихо. Тільки в одній Горожані коло Комарна пробував тамошний мандатор Чапліцький покликати руських мужиків до повстання, та мужики зажадали від него і від его озброєних товаришів, щоби піддали ся. Прийшло до бійки, в котрій повстанці забили чотирьох мужиків, а ті доведені до люто-сти вбили п'яťох повстанців на смерть, а решту пов'язали і відставили до Львова.²⁾ І в інших місцях східної Галичини пробували повстанці підбурити нарід, та нігде їм не удало ся. В Нараєві зібрало ся коло 60 повстанців і вони виконали справді одинокий в тій цілій революції напад на військову коменду в тій містечку, вбили двох гузарів а решту змусили вернути до Бережан, та бачучи свої сили за слабі для нападу на Бережани, розбігли ся по домах.³⁾

Ми тільки коротко згадали про події „кровоавого пушання“ 1846 року, хотя про них можна би написати цілу

¹⁾ Про мазурську різню 1846 р. написано дуже багато книжок по части в обороні повстанців, по части в обороні австрійського уряду. Найважніші з них: цитована вже книжка Салі „Geschichte des polnischen Aufstandes vom Jahre 1846“, написана на основі урядових актів, далі „Memoiren und Actenstücke aus Galizien im Jahre 1846, gesammelt vom einem Mähren“ — видана членом станового виділу М. Країнським в Липську 1847 р.; Tessarczyk, Rzeź galicyjska, Kraków 1848; Starost, Polnische Bestrebungen im Jahre 1846; Drdacki v. Ostrow, Der Bauernkrieg in Galizien 1846; L. Chodźko, Les massacres de Galicie 1846. В 1896 р., в п'ятдесяти роковини різні, вийшло кілька польських книжок про ті події; з них найважніші Dr. Ostaszewski-Barański, Krwawy rok (1846), St. Schnür-Pepłowski, Krwawy rok i jego „Życie za wolność“, житєписи Т. Вішньовського і Капусцінського, повішених у Львові за уділ в тих подіях.

²⁾ Про се див. Sala, вказана книжка, стор. 230—233, а також Więzień stanu (Wł. Czapliński), Rzeź w Horożanie, Lwów, 1872.

³⁾ Sala, тамже, стор. 233—236.

книжку. Та не тут місце на таке оповіданє. Для нас важно пізнати наслідки, які мала різня 1846 року на дальший розвій панщизняної справи не тільки в нашім краю, але і в цілій Австрії. А наслідки ті були дуже великі.

Мазурська різня була мов гарматний вистріл серед глибокої нічної тишини. Всі сполошилися: і уряд і шляхта і навіть селяни побачили, що панщизняному порядку приходить кінець, що далі так довго не може бути. Серед мужиків уже тоді була розширена поголоска, що панщині кінець і що цісар роздасть селянам усі панські землі.¹⁾ Розуміється, що коли по вспокоєнню розрухів уряд знов наказав мужикам робити панщину, повстав декуди, особливо в тарнівській окрузі, опір супроти сего і треба було аж військової сили, щоби присилувати нарід до послуху ненависним панам. „Для цісаря ми готові робити, заявляли селяни, але для панів не будемо, хоч би нам прийшлося всім наложити головами“.²⁾

Та про те уряд і сам не вірив, щоб можна було таким силуванням конем довго робити. Найстарший цісарський міністер Меттерніх зараз по різні переңяв ся думкою, що коли не в цілій Австрії, то бодай на разі в Галичині треба швидко і рішучо взяти ся до переміни громадських порядків. Він хотів надати селянським ґрунтам вільну пожиткову власність, перемінити панщизняну роботу на умірковане очиншованє, знести правну різницю між підданими і панами, відібрати панам право суду над мужиками і позаводити цісарські суди першої інстанції, завести державну поліцію і жандармерию по цілім краю. Меттерніх знав, що таким великим змінам спротивлять ся не тільки шляхтичі всіх країв, але й інші міністри в Відні, а в Галичині спротивлять ся їм особливо губернатор архикнязь Фердінанд д'Есте; і для того прирадив цісареві відкликати Фердінанда з губернаторства, а на єго місце післати моравсько-шлеського губернатора графа Рудольфа Стадіона яко тимчасового

¹⁾ Sala, тамже, стор. 315.

²⁾ Sala, тамже, стор. 314.

придворного комісара „для тривкого успокоєня зарівно дідичів як і підданих“¹⁾).

Та для такого тривкого успокоєня Стадіон не зробив нічого істинно. Правда, його приїзд до Галичини попередили цісарські патенти з 9 марта і 13 цвітня 1846 р., котрими скасовано обов'язок підданих до безплатного їждження в далекі фірманки з панським добром, скасовано далі обов'язок підданих вносити всяку скаргу на сам перед до домінії а тільки в разі її неполагодження тут обертати ся до цвркулу і позволено їм в кожній справі просто обертати ся до цісарської власти, а надто поручено галицькій губернії застановити ся над цілковитим скасуванням панського судівництва і мандаторів і над переміною панщини на очиншоване²⁾. Але ті патенти не задовольнили ані підданих ані панів. Для підданих се ще зовсім не була давно ожидаєна воля; пани бачили в тих урядових уступках мужикам урядову заплату за різню. Та коли уряд силкував ся по своїм залогодити болячу і пекучу рану, шляхта почала сміліїше підносити голову. В червці 1846 р. з'їхало ся 107 дідичів до Львова, щоб особисто удати ся до гр. Стадіона і протестувати проти вмішування уряду в відносини між дідичами і підданими. Розуміючи, на що заносять ся, Стадіон що духу виїхав до Відня. Не заставши його дома дідичі уложили пропам'ятне письмо, підписали його всі і післали до Відня Стадіонові з просьбою, щоб він зложив висказані в нїм жаданя у стіп цісарського трону. Чого ж домогали ся ті шляхетні панове?

Пригадавши страшні події з лютого і становище деяких цісарських урядників, котрі буцїмто самі найгірше бунтують мужиків, зойкають панове в тяжкій роспуці: „І чого-ж хочуть від нас ті урядники? Чи хочуть так спривкрити нам панщину, щоб ми самі просили о її скасування?“ Очевидно се видавало ся панам дідичам найбільшим нещастєм, до якого могли-б їх довести неприхильні їм урядники.

¹⁾ Sala, тамже, стор. 324—329.

²⁾ Sala, тамже, стор. 326.

„Становий сойм — пишуть вони далі — давно зрозумів, що всі теперішні відносини не дадуть удержати ся і нераз (?)! домагав ся зміни. Так, усі ми давно вважали потрібною зміну, котра би зробила кінець страшенному марнованю часу і робучих сил, яке йде тепер на шкоду обох сторін. Сойм домагав ся усталеня прав мужика, але без нарушеня прав дідича; уґрунтованя добробиту хлопа, але без нашої руїни, і ограниченя самоволі урядників, якої ми тепер зазнали в найбільшій мірі. По остатних подіях ми вважаємо таку зміну конечною і вона мусить прийти зараз, бо дотеперішні відносини не дадуть вже на довгий час повернути ся“.

Як бачимо, шляхетні панове сьміло і рішучо домагали ся такої зміни, щоб і вовк був ситий і коза ціла. „Та ми хочемо — писали вони далі — щоби та зміна була зроблена при нашій участі, бож тут має рішати ся про нашу приватну власність. Задля сеї зміни ми принесемо жертви, великі жертви, але хочемо принести їх самі, а не хочемо, щоби нам накидувано їх без права і без справедливости“.

Далі пригадують дідичі, що 1845 р. вибрана становим соймом з цісарського дозволу комісія мала застановити ся над доконанем потрібних змін, і жадають, щоби ся комісія як найшвидше була введена в жите і заняла ся своєю працею. А поки ся комісія не випрацює докладного плану змін, жертволюбні дідичі жадають і домагають ся, „щоби дотеперішній, законами усьвячений стан був піддержаний і щоби селян змушено до точного сповнюваня їх обовязків“.

„А як би — читаємо далі в тім знаменитім поданю — коли небудь могла бути мова про заміну теперішньої мужицької роботизни та осипів чи то на грошеве очившованє, чи на цілковитий викуп, то в усякім разі самі мужики мусять понести кошти тої переміни. А перед тим мусять бути мужикам вияснено, що дідичі мають несумнівне право до тих перемінених чи викуплених панщизняних повинностей, мусять бути викорінена та хибна думка, немов би мужик міг без жадної відплати і без жадних данин задержати в своїх руках той ґрунт, який посідає тепер. На се за мало військових

екзекуцій, котрі би треба раз у раз держати по всіх селах, за мало тисячів палок на непокірних. Найліпший спосіб був би такий, щоби „в разі несповнювання панщизняних повинностей дідич міг непокірного підданого зараз вигнати з ґрунту“. Очевидно дідичам дуже усьміхалося забирање хлопських ґрунтів! Чуючи, що панщина не нині то завтра мусить бути знесена, вони раді були загарбати в свої руки як найбільше землі, пустити на волю як найбільше мужиків зовсім голих і безземельних, знаючи добре, що тоді і без панщини будуть мати дешевих і покірних робітників.

В додатку дідичі жадали від ґр. Стадіона, щоби поусував і покарав не тільки тих урядників, що буцім то заохочували мужиків до різні і рабунку в лютім 1846 р., але також усіх тих, що обіцювали мужикам знесенє або зменшенє панщизняних повинностей, бо се, мовляв, найнебезпечнійші бунтівники, котрих дідичі гірше боять ся, ніж найчервонійших комуністів¹⁾.

Як бачите, наука дана шляхті кровавим пуцанєм, була зовсім даремна. З таким самим мідяним чолом, як уперед, вона й тепер говорила, що готова понести жертви для добра селян, а на ділі не хотіла уступити їм нічогісінько, рада була перед увільненєм обдерти їх з землі просяклої їх потом і слізми, а на разі не бачила нічого пильнішого, як найострійші кари на непокірних селян, ба навіть на всіх тих, хто так чи сяк сьмів підкопувати її ненажерливе панованє. Се мусів зрозуміти й ґр. Стадіон, бо подержавши у себе кілька неділь шляхетське поданє, звернув його панам назад з острою наганою всім тим 107 дідичам за те, що посьміли подібні жаданя подавати до цісарського трону.

Та се були не всі жаданя, з якими тодішні пани носили ся, хоча й не виказували їх в поданях до цісаря, а тільки в писаннях друкованих за границею. В однім такім писаню вони висказували ось які жаданя:

1. Розширенє прав станового сойму — розуміє ся, без допущеня до него ширших верств, а особливо мужиків.

¹⁾ Memoiren und Actenstücke aus Galizien, стр. 214—225.

2. Заведення польської мови обов'язково в урядах і школах цілого краю — розуміє ся, про існування якоїсь руської мови в більшій частині краю і про які небудь права тої мови нема навіть згадки.

3. Злагодження цензури. Треба знати, що друковане книжок і газет в ту пору було дуже утруднене. Все написане треба було насамперед давати до прочитання окремим урядникам, що звали ся цензорами. Вони могли з написаного вичеркувати, що хотіли, а могли перечеркнути й усе написане. Польські дідичі ждали тільки злагодження цензури, а не цілковитого її знесення. Цілковита свобода друку, котра би давала голос і їх противникам, з давен давна була для них ненависна.

4. Зміна підданських відносин (тобто панщини) без укорочення прав дідичів. Крім тих дальших змін вони ждали зараз:

5. Покарання всіх мужиків - різунів і тих урядників, що ніби то заохочували до різні,

6. зломання опору мужиків проти відроблювання панщини і арештовання хлопських проводирів, і в кінці

7. звільнення панів від обов'язку — допомагати підданих в разі нещастя, передновків і інших потреб ¹⁾.

Та уряд і не думав сповнювати ті жадання. Навіть постанови патентів з 9 марта і 13 цвітня не ввійшли в життя, тільки в західних округах заведено по селах урядових мандаторів замість дотеперішних панських. Станового сойму в 1846 і 1847 р. не скликувано зовсім. Натомість в намістництві радили урядники над тим, що робити далі з панщиною. Віцепрезидент намістництва барон Крії радив знести панщину і перемінити її на очиншование; але гр. Стадіон не послухав сеї ради і волів розпочати регуляцію панщини на підставі тимчасового податкового катастру. Ся регуляція постановлена цісарським патентом з д. 12 падолиста 1846 р. була наказана циркуляром з д. 25 падолиста. Осібні комісії мали оцінити гуртовий дохід мужиків і панів; у панів, розуміє ся, дохід з їх власного ґрунту окремо, а окремо з панщини і підданських данин та оплат ²⁾. Для тих комісій видано

¹⁾ Memoiren und Actenstücke стор. 90—101.

²⁾ Sala, вказана книжка стор. 329—330.

д. 2 грудня інструкцію, як мають поступати. Ціль регуляції була така: „Половина доходу з усіх підданийських ґрунтів, вказаного тимчасовим катастром, має, відшибнувши від него кошти управи, служити мірою повинностей, які селянин повинен відбувати дідичеві. Дрібніші данини лишають ся без зміни, але їх вартість також треба відшибнути від сеї половини доходу; решту тої половини треба почислити на панщину, розложити на селянський ґрунт після теперішньої податкової стопи і приписати окремо кожному підданому відповідно до класи, під яку підходять его повинности. Халупники і комірники під регуляцію не підходять. Кождий підданий з окрема, а також цілі громади мають застережений вільний вибір між дотеперішною повинністю, а регульованою, коли би дотеперішня була менша; протягом року по доконаню регуляції вони повинні завідомити уряд, чи лишають ся при старій панщині, чи волять регульовану; коли не завідомлять, то знак, що згоджують ся на новий вимір. Коли мвне сей реченець, уряд спише в кождій громаді законні, обома сторонами признані докладні реєстри панщини; там будуть списані повинности кожного посідача ґрунту. Відписи тих реєстрів будуть видані також громадам“.¹⁾ В додатку до сего циркуляра була табелька, де означено ось який вимір повинностей:

1. Піша панщина. Установлено 5 клас. Перша класа: хто платив ґрунтового і домового податку разом аж до суми 1 р. 21 кр., мав робити пішої панщини 26 днів річно. Друга класа: хто платив від 1 р. 21 кр. — 2 р. 15 кр. податку, робив 52 дні в році. Третя класа: хто платив від 2 р. 15 кр. — 3 р. 8 кр. податку, робив 78 днів річно. Четверта класа: хто платив від 3 р. 8 кр. — 4 р. 2 кр. податку, робив 104 дні в році. Пята класа: хто платив більше як 4 р. 2 кр. податку, робив 156 днів річно. В увазі додано, що хто доси в інвентарі був записаний до пішої панщини, того тепер не можна було пе-

¹⁾ Див. Kreisschreiben des k. k. galizischen Landesguberniums (Nr. 71881). Wegen Regulirung der Roboth und anderen unterthänigen Leistungen (з польським перекладом). Lemberg am 24 November 1846, з підписами гр. Кріґа фон Гохфельден, Леопольда гр. Лязанского і Тадея Ледерера, урядників губерніяльних без підпису Стадіона.

ренести до тяглої панщини, хоч би він платив і не знати якій великий податок; пан не мав права жадати від него більше, як 3 дні пішої панщини на тиждень.

2. Тягла панщина. Установлено шість клас. Перша класа: хто платив від 3 р. 8 кр. — 4 р. 2 кр. податку, мав робити 104 дні одною худобиною або 52 дні парою на рік, відповідно до того, чи доси робив поєдинкою чи парою. Друга класа: хто платив податку від 4 р. 2 кр. — 6 р. 43 кр., мав робити 156 днів поєдинкою або 78 парою. Третя класа: хто платив податку від 6 р. 43 кр. — 7 р. 37 кр., мав робити 104 дві парою або 82 трійлом відповідно до того, чи доси робив парою або трійлом. Четверта класа: хто платив від 7 р. 37 кр. — 12 р. 19 кр. податку, мав робити 156 днів парою або 132 дні трійлом. Пята класа: хто платив податку від 12 р. 19 кр. — 15 р. 33 кр., мав робити 156 двів трійлом або 184 дні двома парами відповідно до того, чи доси робив трійлом чи двома парами. В увазі додано, що до тих клас тяглої панщини мають бути вписані всі піддані, що доси робили тяглу панщину і платять податку більше як 3 р 8 кр. річно. Значить, хто в інвентарі був приписаний до тяглої панщини, а збіднів так, що платив менший податок, того нереписувано до пішої панщини.

Отсе були головні основи тої Стадіонової реґуляції. Вступні роботи над нею, розпочаті ще в грудню 1846 року, коштували в 1847 році 50.000 ринських мк.¹⁾ Щоби показати її значінє, ми приведемо деякі обрахунки, що послужили основою для пізнійших постанов уряду.

Ще в 1845 р. сама шляхта обчислила вартість усеї панщизняної роботи і всіх підданських данин в Галичині на 5,800.084 ринські. Підставою обчислення взято податкові фасії, отже — можна сказати — найнижший вимір, який тільки можна було взяти. Щоби з сеї суми вичислити чистий дохід, треба відкинути 5% на кошти адміністрації, т. є 290 004 р., дальших 5% яко вартість павсовиск, що пани давали для ужвтку підданам, значить

¹⁾ Дивись Staatsvoranschlag für die im constituirenden Reichstage vertretenen Länder der österreichischen Monarchie für das Verwaltungsjahr 1848, Beilage 11, примітка до рубрики 23.

знов 290.004 р., 10% вартість опалових і будівляних дров, які пани мусїли давати підданам, т. є 580.008 р., і 10% вартість зацмог, які пани також мусїли давати підданам в разї потреби. Виходило, що з гуртового панщизняного доходу 5.800.084 р. пани тратили (після їх власного, отже можливо найвисшого ошацованя) 1,740.025 р., а лишило ся їм чистого доходу з панщини 4,060.059 р. річно. Від сеї суми вимірювано їм урбарияльний податок, котрий виносив 531.608 р., так що в панських руках лишало ся 3,528,391 р. хлопської панщизнявої кровавиці ¹⁾).

Отже Стадіонівська реґуляція мала на ціли обкрати панам доходи з панщини, надто усунути всякі надужитя і незаконности, що понаходили до нових інвентарів. Мусїло того бути не мало, бо по зсумованю вийшло так, що при незміннім урбарияльнім податку 531.668 р. чистий дохід панів з панщини в 1847 році мусїв би був по переведеню реґуляції виносити не 3.528.391 р., а тільки 2,822.712 р., т. є о 705.679 менше. Цевна річ, се ще було ліпше для них, нїж те, що радив барон Кріґ, бо сей хотїв скасувати панщину і перемінити її на річний чинш; але сей чинш мав би був виносити тільки половину вартости всеї панщини, а се значить, що пани були би страшили звиш 2,900.000 р. річного доходу. Та про те, против Стадіонової реґуляції підняла ся велика буря. Через те, що ґрунтовий податок покладено основою для виміру панщизняних повинностей, а сей ґрунтовий податок у Галичинї розложений був дуже нерівномірно, показали ся і при реґуляції деякі нерівности. Та головно закричали пани, чуючи, що їм грозить велика страта. „З обрахунків, які на пробу пороблено в деяких громадах — писав десять лїт пізнійше К. Кшечунович ²⁾ — і з реґуляційних оператів dokonаних декуди швидко виявили ся виразно несутразности наказаної реґуляції. В близьких, сусїдних громадах, ба навіть в одній і тій самій громаді від однакових ґрунтових надїлів прийшлося би було так реґулювати підданські повинно-

¹⁾ Memoiren und Actenstücke, табелька в додатку.

²⁾ Cornelius von Krzeczunowicz, Betrachtungen über die Behandlung der Streitigkeiten і т. д., перше вид. 1857, в другім вид. стор. 20—21.

сти, що один підданий був би робив так само як доси, инший лиш половину або навіть лише третину дотеперішного (яке страшне нещастє!). Або бувало й так, що підданий сидячи на лїпшій і більшій ґрунті був би робив менше від свого сусїда, що сидїв на плїхшій і меншій паю. Сю нерівність погіршували ще дві обставини. Одно те, що реґульовано тільки панщизняну роботу, а инші тягарі (грошові чинші, данини плодами і натуралїями) полишено без зміни. Через те піддані, що доси робили панщини дуже мало або не робили нічого, зискували мало або не зискували нічого; натомість ті, що давали мало данин а багато роботи, зискували дуже значно (отто лишенько!). А друге те, що при реґуляції не звернено уваги на ті користи (сервітути), які мали піддані від дїдичів. Значить, було би вийшло таке, що піддані, котрі мали мало ґрунту а багато сервітутів, вийшли би на реґуляції далеко лїпше від тих, що мали багато ґрунту, отже робили багато панщини, а мали від дворів мало користи⁴⁾.

Досить перечитати ті слова, щоби зрозуміти їх нещирість. Ніби то вельможному панщизняному дїдичеві так дуже допікає „нерівність“ та „нерівномірність“, яку терпіли би селяни від реґуляції! Але вони терпіли її і без реґуляції, бо платили нерівномірний податок і користувались нерівномірними сервітутами! Се його не болять. Але реґуляція мала собі одно величезне добро: жаден селянин не сьмїв від тепер нести більше тягарів, ніж поносив доси, а дуже багатьом ті тягарі були би значно вменшені, як би реґуляція була переведена. Сего п. Кшечунович ніби то не бачить. Та ні, він і всі єго кумпани бачили і розуміли се дуже добре і власне задля сего підняли величезний крик. Граф Стадіон знеохочений тим, а надто ще страшним голодом, що запанував у Галичині зимою з 1846 на 1847 рік, просив ся у цїсаря, щоб єго взяв геть із Галичини. Цїсар уволїв єго волю і в початку 1847 р. іменував губернатором Галичини єго брата, гр. Франца Стадіона¹⁾.

⁴⁾ Sala, вказ. книжка, стор. 328—330.

Не легке було становище нового ґубернатора в краю. З одного боку голод, що лютів ся особливо на Мазурщині, з другого боку обуренє шляхти задля реґуляції панщини і інших постанов єго брата. Шляхта облягла його відразу своїми зажаленнями і він уважав потрібним у своїм справозданю з 17 марта 1847 р. просити цїсаря, щоби позволив змінити деякі постанови тої реґуляції і щоби дав дідичам покривдженням реґуляцією відшкодованє з державної каси. Та у Відни не квапили ся слухати його. Богу дякувати, що мужики не бунтують ся, а з обіцяними змінами можна почекати!

Та час не чекав. Ще пару місяців мертвої тиші і застою, а з заходу заревіла буря, що відразу змела з лиця землі і Меттерніха і реґуляцію і шляхетські мрії про вічне очиншованє і саму панщину.

VII. Знесене панщини в 1848 році.

В початку 1848 р. писав князь Меттерніх, перший тодішній міністер у Австрії, в своїм дневнику ось яку „ворожбу на 1848 рік“: „Ніколи ще рік не розпочинав ся так тихо і спокійно. Ніколи суспільний порядок не стояв так твердо і сильно як тепер¹⁾. Та не минуло й пів-третя місяця, а той сам Меттерніх, перебраний за жебрака, втікав із Відня. мусів забрати ся з Австрії і шукати захисту аж за морем у Англії. Він показав ся дуже кепським ворожбитом, та его записка лишить ся на віки вічні як безсмертна пам'ятка для всіх сильних сего світа, щоби не надто впевняли ся на свою силу, і для всіх пригноблених та кривджених, щоби не тратили надії на поправу своєї долі. В часі, коли горе найдужше тисне їх, може бути щаслива зміна їх долі уже ось - ось за порогом.

Так було і в 1848 році.

Дня 13 марця вибухла у Відні революція. По кровавих уличних розрухах уряд уступив. Запроваджено свободу друку, позволено людности мати своє власне військо, так звану народню гвардію, а вкінці надано конституцію, обіцяно скликати сойм для уложеня законів на підставі рівності всіх людей. В краю запанувала безмірна радість. Та на відомість про віденські події почали ся розрухи і в Празі, Кракові і у Львові. Тільки що тут ходило о щось инше, а не о саму свободу. Поляки відразу почали думати, що тепер пора виконати свій план, так

¹⁾ Aus Metternichs nachgelassenen Papieren, том VII. Politisches Horoskop des Jahres 1848.

погано розбитий в 1846 році, і бодай у Галичині зробити собі самостійну Польщу. Зараз 18 марта вони уложили адрес до цісаря, в котрім домагалися заведення польської мови по всіх школах, урядах і судах у Галичині, окремого заряду Галичини, загальної амнестії, т. є даровання кари для всіх засуджених за політичні справи, установа сойму з усіх верстов людности, скасування цензури, уоруження міщан для удержання супокою і порядку в краю, надання ширших прав міським магістратам, заведення шкіл по всіх селах, обсадження всіх урядів родовитими крายนими і видалення всіх чужинців і вкінці цілковитого знесення панщини і всіх підданських повинностей, „бо галицькі дідичі хочуть їх своїм підданим подарувати“. ¹⁾

Хто би читаючи сей адрес подумав, що галицькі дідичі зробили ся нараз такі щедрі і справді забажали подарувати своїм підданим панщину і всі данини, той дуже би помилив ся. Треба знати, що той адрес уклали міщане — газетярі, адвокати, отже люди, котрі не мали панщини і котрих се нічого не коштувало дарувати її — за інших. Треба знати далі, що тим людям ходило поперед усього о відбудоване Польщі і голосячи цілому світу про горяче бажане дідичів — дарувати підданим панщину, вони хотіли приєднати до своєї справи всіх свободолюбних людей, а коли можна, то й селян, мужиків. Та читаючи сей адрес ми бачимо, що ті самі пани, котрі писали його, не довіряли тим мужикам і бояли ся їх, коли поперед усього домагали ся уоруження міщан. Очевидно вони бояли ся, що ануж селяни захочуть юрбами напасти на міста і повторити тут те, що діяло ся в 1846 році по селах.

Під впливом нової і так несподівано здобутої свободи почало ся у Львові горячкове житє. Найзагорільші Поляки завязали тут політичне товариство „Раду Народову“. Се товариство, хоч ніким не вибране і не уповажнене, почало поводити ся як яка власть, наказувати, диктувати. Розуміє ся, одна з перших справ, порушених Радою Народною, то було власне знесенє панщини. Поль-

²⁾ Adres Galicyi do Najjaśniejszego Pana 18 marca 1843 r. друкований на окремих аркушах по польськи, по руськи і по німечки.

ські верховоди хотіли як найскорше сповнити те, що було обіцяно в адресі з 18 марта. Почала ся завзята агітація. Про конечність даровання панщини самими дідичами писали по газетах, видавали відозви, друкували вірші, а один якийсь горячий панок написав навіть по руськи ось яку „Піснь радости“:

Pryłytiła lastiwońka do naszoho sęła,
 Oy pryszła nam nowynońka dla wsich nas wesęła.
 Oy letiła lastiwońka ta po nad rikoju,
 Zmyłowały sia laszeńki nad naszoj bidoju.
 Zjichały sia ta di Lwowa, stały rozmawłaty:
 Zanychajmo na pańszczynu chłopiw vyhaniaty.
 Zanychajmo vyhaniaty, hodi toho bude,
 Bo i chłop ny towaryna, bo i chłopu ludy.
 Rada w radu, rada w radu, treba sia zhodyty:
 Chłopy ludy, jak i druhi, z lud'my treba żyty.
 Jeden, druhy, treti każe — i usyi prystały,
 Szczoby z chłopom w zhodi żyły, z chłopom sia bratały.
 Napysały do Cisarza, nechaj o tim znaје,
 Szczo dla chłopiw pan sia swojej panszczyny zrikaje.
 Pryletiła lastiwońka ta do nas z wesnoju;
 Oj pryichaw pan zi Lwowa do nas z nowynoju.
 Oj pryichaw taj skazaw nam: Pomahaj bih, ludy!
 Jak buwało, tak buwało, teper dobre bude.
 Nema teper wże pańszczyny, nema hatamana,
 Szczob chodyw koladuwały po pid wikna z rana.
 Nema chłopa, nema pana, lesze wsi jednaki,
 Tak wsi choczem i tak usiji żadajut Polaki.
 Jak susidy, jako bratia tra sia myłuwały,
 Bo wsich jeden Oteć Panbih, jedna zemla maty.
 Oj letiła lastiwońka wid sęła do sęła,
 Rozijszła sia nowynońka dla wsich nas wesęła.
 Oj letiła lastiwońka po nad berehamy,
 Nej Lachy budut zdrowi, trymajmo z Lachamy!

Сей остатній рядок показує, чого властиво хотіло ся Полякам. Так само, як в 1846 році, вони бажали обіцяною знесення панщини потягти руського хлопа, щоби „тримав з ними“, щоби поклав свою руську голову під поль-

ське евангеліє, щоби своєю кров'ю і своїми кістками помагав будувати самостійну польську державу на своїй землі.

Та на лихо „Ляхи“ не квапили ся сповнювати ті красні мрії міських патріотів. Велика часть шляхти анї слухати не хотїла про дарованє панщини, а деякі паньські слуги відгрожували ся хлопам: „Почекай, неси́й си́ну, Польща́ буде, то́ я з тебе́ шкуру́ здійму“¹⁾ Львівські патріоти польські дуже гнівали ся на се і в початку цьвітня видали по польськи відозву „Do Gromady“, де ніби то іменем дідичів заявляють: Chcąc dać wam dowód życzliwości naszej, oświadczamy wam przed Bogiem i sumieniem, iż od dnia dzisiejszego nie żądamy od was już żadnych powinności. Prawa może stanowić tylko monarcha razem z całym narodem, przekonani tedy jesteśmy, iż wysłucha naszej prośby, że wyda prawo, że zniesie pańszczyznę i że odtąd jako bracia i sąsiedzi obok siebie żyć będziemy w zgodzie i w miłości. Jako w tem żadnej zdrady i żadnego fałszu niema, dajemy wam to na piśmie dla każdej gromady z osobna i przy świadkach podpisuje to oświadczenie każdy właściciel majątku“. Розуміє ся, се „оświadczenie“, навіть колиб було так підписане, як сказано в відозві, не було би мало законної важности; але пани й не квапили ся підписувати його. і тільки деякі, як князь Санґушко, зважили ся голими словами дарувати панщину. Але селяни не вірили панам. Вони були певні, що тільки один цісар може дарувати панщину, і ждали спокійно.

За те уряд не міг ждати спокійно. Він бачив добре, до чого пруть польські загорільці і хоч на разі чув себе безси́льним, то все таки не хотїв випускати з рук тої решти вла́сти, яку мав. Єго одинока надія була на селянство, котре в 1846 році показало ся таким ворогом польських забаганок. Коли Полякам удасть ся позискати те селянство для себе через дарованє панщини, тоді — намістник Стадіон був про се переконаний — австрій-

¹⁾ Див. Dziennik Narodowy, wyd. L. Korecki, Lwów 1848, Nr. 327 д. 1. мая.

ський уряд може хоч зараз забирати ся з Галичини. І він постановив собі не допустити до сего.

Правда, він не міг заборонити жадному дідичеві дарувати в своїм маєтку підданим панщину, бо на се позволяли закони ще від часів Йосифа II. Але він жбухнув на загорільців коновкою холодної води, пригадуючи дідичам розпорядженням з 5 цвітня 1848 р. ті приписи закона, які треба було сповнити при такій даровизні. „Кожий властитель дібр“ — сказано в тім циркулярі — що хоче своїм підданим дарувати панщину безплатно, повинен поперед усього в відповіднім циркуловім уряді вказати ся правними доказами на те, що є неограниченим властителем маєтності і має право свобідно розпоряджати своїм маєтком і що той маєток є вільний від довгів. Коли оттак викаже своє право до роблення даровизни, повинен виставити на се правосильний документ і в нїм ясно і виразно заявити, що дарує панщину без умовно (*bezwarunkowo*), а права, які доси мали селяни до свого пана (отже право пасти в паньських лісах, брати з них топливо, загалом так звані сервітути), через сю даровизну не будуть зовсім змінені авї зменшені. Коли дідич заявить, що хоче дарувати панщину під певними умовами і застереженнями, через що дотеперішні права підданих були би змінені або зменшені, або на них були би наложені нові повинности, то се не є ніяка даровизна і може стати ся тільки за згодою не тільки пана, але також підданих“. Рівночасно губернатор поручив циркулярним урядам ловити і арештувати всіх тих, хто би бунтував люд обіцянкою дарованя панщини або змушував дідичів до такого дарованя.

Обуренє польських патріотів на Стадіона за ті розпорядження було страшенне. Та він готовив їм инший, далеко твердший горіх на зуби. За єго радою приготавливано вже в Відні цісарський патент „про знесенє всякої роботизни і внших підданьських повинностей в Галичині“. Сей патент, підписаний цісарем Фердинандом д. 16 цвітня, вже 22 і 23 цвітня, тобто на сам Великдень, був оголошений народови. Сей патент, що в історії Галичини, а особливо в історії нашого народа зазначає безмірно

важну хвилю, бо значить цілковиту переміну дотеперішнього життя, наводимо тут в цілости.

„Ми Фердинанд I, з ласки божої цісар австрійський і т. д.

„Від коли обняли Ми правління, особливим предметом ненастанної і пильної Нашої уваги було добро повірених Нашому стараню королівств Галичини і Володимирщини. Необхідною умовою всякої дійсної поправи видавало ся Нам поперед усього усуненє тих перешкод, які спиняють запевненє і розвій добробиту і впорядкованє адміністрації сего краю,

„Одною з найголовніших перешкод признали Ми в значній часті краю нерозмірність між обємом підданських повинностей належних дідичам, а ґрунтовою власністю, з якої ті повинности мають бути постачувані. Шкідливим для піддвиження краю признали Ми й те, що правно признаний рід посілости найчисленнішої верстви земських посідачів, а власне підданського стану, не був ще запевнений згідно з загальним цивільним законом, а через те ті земські посідачі не могли доступити тих користей, що прислугують праву власности і річезовому кредитови.

„Щоб усунути сю перешкоду і протерти робучому рілникови дорогу до осягнення лїпшого життя, наказали Ми патентом з д. 13 цвітня 1846 р. скасованє далеких фірманок і помічних двїв (толок), а Нашою постановою з д. 12 листопада 1846 р. упорядкованє роботизни яко найголовнішої підданської повинности на підставі виказів ґрунтового податку з р. 1820, а також признали Ми посідачам підданських ґрунтів цілковиту пожиткову власність тих ґрунтів, які знаходять ся в їх законнім посіданю, а вкінці право уживати річезового кредиту на тих ґрунтах до двох третин їх вартости.

„В часі, коли переводжено реґуляцію панщини відповідно до Наших приписів, стали ся в краю такі події, що треба було надати відповідний напрям і більший обсяг задуманим Нами способам для піднесеня его добра. В ріжних частях краю заявили посідачі дібр, що хочуть безплатно дарувати своїм підданам панщизняну повинність. Іменем посідачів земських дібр подано Нам також просьби за знесенем усіх підданських повинностей з рівночасним

розв'язанем сервітутів. Та через таке поступуванє могли-б бути наражені на небезпеку в своїх правах не тільки ті властители дібр, що не мали наміру увільнювати своїх підданих безплатно від повинностей, але також і ті вірителі, що мали на добрах зафундовані свої позички, а се дало би нові походи до сварів і зворушення між мешканцями краю.

„З уваги на ті обставини, що не допускають ніякої проволоки з виконанем наказаних Нами способів, спонукані горячим бажанєм, щоби запевнити добробит сільського люду через цілковите знесенє панщизняної роботизни і инших підданських повинностей наложених на селянські (рустикальні) ґрунти, і то запевнити основнійше, як би се можна було зробити через урегульованє роботизни, а надто спонукані прихильним наміром, щоби можна забезпечити властителів земських дібр від нехлибних потрясень у їх маєткових відносинах, а в кінці бажючи скріпити загальне безпеченство в краю і довести до тривкого успокоєня всю людність, наказуємо:

„1. Всі роботизни і инші підданські повинности ґрунтових господарів, халупників і комірників мають перестати з днем 15 мая 1848 р.

„2. Які є доси служебности, ті мають лишити ся ненарушені, але за се піддані обов'язані, о скільки схочуть виконувати права служебности на панських ґрунтах, складати відповідну оплату, а встановленє тої оплати полишає ся поперед усього добровільній умові підданих зі звоїми панами.

„Деж годі би було зробити таку угоду, там заплату вимірить в річній готівці сам уряд після приписів закона про підданих, а обі сторони можуть собі пошукувати свого права в суді. Для підданих, котрих панщина через регуляцію роботизни була зменшена о нецілу третину їх дотеперішньої урбаріяльної повинности, ся заплата не повинна бути більша понад дві третини їх дотеперішніх правно належних урбаріяльних і домінікальних та десятинних повинностей. а що до инших підданих вона не може бути висша понад той вимір їх згаданих правно належних повинностей, який би показав ся по здаданій регуляції панщини. Там, де вже тепер за

уживанє таких служебностей є правосильно установлений чинш, той самий вимір має лишити ся й на дальше.

„3. Коли де піддані через поділ дібр виконують право служебности, що впливає з підданського звязку, на ґрунтах не їх безпосередного, але чужого пана, то ся служебність лишає ся й на далі, але піддані мають обовязок платити чинш за уживанє сеї служебности, вимірений так, як було сказано в попереднім уступі, до державного скарбу, котрий їх викупує з урбарияльних повинностей.

„4. За се посідачі земських дібр, починаючи від 15 мая 1848 р., будуть увільнені:

а) від оплати урбарияльного податку; податок від десятин духовенство платити буде і на далі по кірцеві з десятини;

б) від обовязку — давати запомогу підданам у їх потребі;

в) від обовязку укладання ґрунтових книг там, де вони ще не є уложені і від їх провадження;

г) від обовязку заступування своїх підданих в справах спорних;

д) від плачення додатку на покритє коштів сторожі безпеченьства;

е) від поношеня видатків сполучених з доставою рекрутів на місце асентерунку і їх живленєм — се від тепер мають покривати громади;

ж) від плачення додатку на кошти лічення людей від заразливих хороб і при заразах на худобу.

„5. Постановами про будуще заведење перших інстанцій будуть увільнені властители дібр по змозі як найшвидше також від тягару завідування і відбираня постійних податків, а також від видатків і одвічальности звязаної з виконуванєм цивільного судівництва і з зарядом справ політичних.

„6. Разом з увільненєм посідачів ґрунтових дібр від тягару удержування судівництва і заряду справ цивільних відпадає також наложена доси на кожду домінїкальну маєтність—як правний застав—запорука в осьмій часті вартости (октава) за всякі претенсії, що впливають з підданського звязку і з завідування сирітським маєтком, —

а від сеї хвилі ся запорука за всякі претенсії, які повстануть із за діяльності або занедбаня аж до д. 15 мая 1848 р., знижуєть ся на шіснацяту часть,

„7. В усіх тих полекшах знайдуть властителі дібр часткову винагороду за втрату роботизни і інших підданських данин; при вимірі відплати, прийнятої найвисшим скарбом, має за се відшибнути ся одна третина вартости бувших доси повинностей. Дальша відплата обнимає вартість служебностей, яких піддані мають право уживати на панських ґрунтах, о скільки ті служебности не будуть знесені через добровільну умову; а де лишать ся на далі, там піддані за уживанє служебностей будуть мусіли платити. За решту правно належних урбарияльних і домінікальних поборів в десятині, які ще не будуть покриті, дана буде дідичам і всім управненим до урбарияльних поборів винагорода коштом краю (держави) на підставі обчислення вартости відповідно до цін прийнятих у провізирії ґрунтового податку, але й відси одна часть, пятий процент, має бути відшибнений на кошти і видатки побору.

„8. Як і відки має бути покрита винагорода, яку найвисший скарб повинен заплатити дідичам, се буде вьяснено докладнійше в конституційній дорозі.

„9. Поки не буде остаточно встановлений вимір винагороди попереднім докладним розслідженєм стану повинности, котра має вважати ся правною належністю відповідно до дотеперішних приписів, властителям земельних дібр і всім управненим до урбарияльних поборів будуть видані облігації яко завдаток на будуцу належність винагороди; ті облігації будуть видані на таку суму, яку виносила вартість посідання до 15 мая 1848 р., о скільки не покаже ся уґрунтована перешкода против правности бувших повинностей чи то з огляду на їх належність, чи з огляду на їх величину.

„10. Приписи про вимірене згаданого завдатку, про спосіб єго виплати і про речинці, коли має бути та виплата, будуть в найкоротшім часі додатково окремим циркуляром подані до загальної відомости.

„11. Винагорода, яку платить публичний скарб за знесену повинність роботизни, заступає з правного огля-

ду саму повинність, значить, підпадає під річеві права, що лежать на самих добрах.

„12. Для вимірення винагороди буде зложена у Львові провінціональна комісія під проводом краєвого губернатора з членів заряду скарбових доходів, провінціонального сойму і прокураторії скарбу.

„13. Коли би кому здавало ся, що при остатнім устанавленю суми винагороди його покривджено, то йому вільно удати ся до цивільного суду і жадати користнійшого виміру винадгороди на підставі приписів, які в тім згляді в свій час будуть видані.

„Надїємо ся, що властителі земських дібр і піддані побачуть в тих Наших розпорядженнях, що Ми видали по стараннім розміркованю загального добра, при тім узгяднивши наглячі відносини і для обопільної користи, новий доказ Нашої ненастанної дбалости про їх добро, і що особливо посїдачі підданських ґрунтів, халупники і комірники, котрих повинности Ми касуємо навіть з посвяченем публичного скарбу, покажуть ся гідними тої наданої їм ласки через послух для законів, удержуване спокою і порядку, вистерігаючи ся всяких замахів на особи і чиюнебудь власність, через незломну вірність і прихильність для Нас і до Нашого уряду, а також через щире запомагане властителїв земських дібр, оброблюючи їх поля за умірковану денну плату.

„Дано в нашім головнім і столичнім місті Відні д. 17 цвѣтня 1848 р.“.

Із слів сего патенту не трудно побачити, що він не був нічим новим, страшним, революційним, ані знов нічим таким несподіваним і наскоро зліпленим, як кричали галицькі шляхтичі. Се було тільки завершене тої роботи, яку розпочав Йосиф II. ще 1785 р. Зібрано тут до купи і введено в життя головні провідні думки безсмертного цїсаря з деякими поправками, що стали ся конечні по звиш 60 роках пропущених марно, а надто ще по кровавій науді 1846 року. Цїсар Фердинанд зрештою не важив ся де в чому іти навіть так далеко, як Йосиф II. І так відступлено від Йосифової засади, що з кожних 100 р. гуртового доходу з селянського ґрунту 70 р. має йти на удержане селянина, 18 на пана, а 12 на уряд, але приз-

вано панам право до відшкодовання за всю ту панщину, яку побирали доси, без огляду на те, чи се буде під силу селянинови, чи може й зруйнує його. Цісарський патент станув зовсім на становищі панів, що панщина і підданські данини є їх приватна власність, хоча міг зовсім добре стати й на иншій становищі і сказати, що селяни яко найчисленніша і найпожиточніша верства людности є поперед усього державна власність, а висисаючи, гноблячи, кривдячи і унижуючи їх панщина завдала величезну шкоду державі і касується як річ шкідлива.

Із різні 1846 р. і з давніших розмов шляхотського сойму про переміну панщини уряд виніс той погляд і впровадив його до свого патенту, що справу переміни панщизняних відносин не можна полишати на добровільну угоду між панами і селянами, як се на примір було зроблено в Прусії в 1825 році. Уряд мусів держати сю справу в своїх руках, коли не хотів, щоби з одного боку пани пустили селянина з під своєї опіки зовсім голим і без клантика землі, а з другого боку, щоби в сю справу не вмішали ся революційні агітатори і не наробили йому ще більшого заколоту в краю, як був у 1846 році.

Справа відшкодовання поставлена в патенті зовсім ясно. Відшкодоване мало бути дане панам зі скарбу державного, або як голосили тоді народови урядники, від цісаря. Хоча в патенті говорить ся раз „коштом краю“, то знов „коштом держави“, або коштом „найвищого скарбу“, або вкінці коштом „публичного скарбу“, то все те виходить на одно і значить скарб державний, бо ніяких инших „краєвих“ скарбів тоді не було і само слово „край“ значило цілу державу, а те, що ми нині називаємо краями (Галичина, Чехія і т. д.), називало ся тоді завжди „провінція“.

Була в тім патенті ще одна важна помилка, котра потім стягла на Галичину великі клопоти і кошти. Замість означити відразу вартість панщини і всіх підданських данин в грошях на основі виміру податкового і з гори подати суму, яка має бути заплачена дідичам яко відшкодоване, уряд по щось відложив се на неозначений час, заповів зложене окремої комісії і видане окремих

приписів для сеї справи. Побачимо далі, що з сего вийшло при означеню і сплачуваню так званої індемнізації.

Львівська губернія покористувала ся тим патентом по своєму, щоби завдати рішучий удар польським повстанським змаганням. Циркуляром з д. 22 цвітня оголошено сей патент по краю. Комісарі і инші циркулярні урядники мали з бубнами їздити по селах, старабанювати народ, відчитувати і вияснити йому патент і при тім виголошувати промови, напominати людей до вдячності і вірності цїсареві. А що ті урядники переважно були Німці, то їм з гори уложено і надруковано концепт такої промови. Для цікавості наводимо його тут також дословно:

„Промова до подданих при оголошеню циркулярю о знесеню панщини і инших данин підданьчих. Оголошеним вам тепер знесеню панщини і решта данин підданьчих Ёго Величество Найяснійший наш Цїсар виповів обітницю, котру вам зносяще вайвижшим патентом з дня 13-го березня 1846 далекиї підводи і дани випомогли тими словами учинила, що ся Ёго Величество певній віддають надії, що піддані спокійне і з уфноствем змін ждати будут, котрії нам наше отцевське старанье о обще добро краю потребним окаже.

„За той дар, которий тільки ласці Ёго Величества Найяснійшого Цїсаря увдячувати маєте, бо Пани дідичі за свою страту винадгородженье од Ряду отримают, маєте Ёго Величеству Найяснійшому Цїсареві слюбувати, що в вашей вірности ко ним кріпко і непоколиблено зістанете, і жадними представленнями од прихильности для них не дасте ся відпровадити, що розпорядженням і розказам їх Рядів, а іменно уряду циркулярного, тільки добро ваше і цїлого краю, опіку прав ваших і Панів дідичних і всіх мешканців маючим на цїли, охочо будете ся поводити, що наказам Домінії яко висшої зверхности будете послушними, Пана дідичного і Ёго намістників поважати і шанувати будете і его особи і маєтку не ткнете; на остаток, що ни тільки ви сами од кожного заколоченія спокою, кожного якого будь загроження або ще ускодження чужої власности і особистого безпеченьства будете ся втримувати, але навет в спільне з вашев

Домініов сильно ділати будете, аби і нікто інший таких ганебних чинів не позваляв си: що про тоє о кождім, кто такого чину допустит ся, або вас до того побуджувати або яким будь способом наводити схоче, в сей час вашей зверхности або урядови циркулярному донесете, а коли він до вашої громади не належит, єго вашей зверхности доставите, але під суровов каров стеречи ся будете, аби до него ся не поривати і з ним ся зле не обходити.“

Ми не будемо далі оповідати історію бурливого 1848 року, — на се треба би окремої книжки. Додамо тут коротко тільки те, що відносить ся до знесеня панщини в інших краях Австрії, а що з часом по троха змінило й постанови галицького патенту з 17 цвѣтня 1848 року.

В червню 1848 р. вибірано послів на загальний австрійський сойм до Відня. В серпню сойм зібрав ся і раз на однім з перших єго засідань шлеский посол Ганс Кудліх поставив внесок, щоби панщина була знесена і по всіх інших австрійських краях. Не забуваймо, що патент з 17 цвѣтня відносив ся тільки до Галичини і що о межу з нею, на Буковині, в Шлеску і по інших краях чеських та німецьких селянство робило ще панщину аж до осени 1848 р. В соймі розпочали ся довгі і дуже бурливі наради над Кудліховим внеском. Що правда, за задержанем панщини нікто вже не важив ся промовляти, але про справу відшкодованя за панщину і підданські данни говорено більше як місяць.

В дебаті промовляв також один руський мужик, Капущак з Ляховець коло Богородчан. Єго промова наробила великого шуму, от тим то ми й подаємо її тут на памятку потомкам в дословнім перекладі.

„Високий Сойме, — говорив Капущак хоч ломаною, але для всіх зрозумілою німецькою мовою. — Хочу говорити про відшкодованє в Галичині і Шлеску. Вічна справедливість вимагає, щоби кождий, хто віддає щось против своєї волі, дістав за те відшкодованє. Але вона так само вимагає, щоби кождий, хто користує ся чимсь безправно, дав відшкодованє за ту безправну користь. В якім положеню є наші дідичі з Галичині, се видно

буде ось із чого. Дідичі мали по закону жадати від нас панщини — безперечно. Але чи досить їм було того? Ні і ще раз ні. Коли ми замість 100 днів мусіли робити 300, коли ми мусіли робити три, чотири або й усі дні в тиждні, а дідич числив нам се тільки за один день, — то прошу вас, мої панове, хто тут має платити відшкодоване, хлоп чи дідич?

„Ба — говорять, — дідич обходив ся з хлопом ласкаво“. Се правда! Але то була така ласка, що коли хлоп напрацював ся цілий тиждень, то в неділю або в свята мав від пана трактament: хлопа замикали в кайдани, запирали в стайні, щоб на другий тиждень вчаснійше приходив на роботу. І за се мають дідичі дістати відшкодоване?

„Далі говорять: „Шляхтич людяний“. І се правда, бо він змученому панщизнякови додавав охоти батогами. Коли хто жалував ся, що має слабу худобу і не може приїхати, то які слова мусів чути? „Запряжи сам себе і свою жінку!“ Або: „Циркуле, вигони його! Я дідич, я маю гроші, я заплачу і відповім за все“.

„Ще кажуть: „Домінії охороняють хлопів, їх права і їх власність“. І се також правда! Алеж домінії сему відібрали кусень поля, иншому кусень толоки. І за се добро мають ще бути відшкодовані? Ні!

„Вкінці говорять: „Дідичі нам хлопам подарували панщину“. Але що-ж то за дарунок, коли за него бере ся потім відшкодоване? Та я й не бачу того дарунку. Коли то нам подарували? Чи може в 1846 році? Чи сего року в січні? Чи 8 або 9 марта? Ні! аж 17 цвітня, коли сини німецького народа за наші права віддали в жертву своє житє! Їм ми повинні висказати подяку і добротливому цїсареві, що прихилив ся до справедливої просьби свого народа. (Оплески).

„Прошу високого сойму, за що маємо їх відшкодовувати? Їх дар прийшов за пізно. Є нас тут сто на доказ, як то нас уважали не за людей, не за підданих, не за хлопів з Галичини і Шлеска, а за панщизняні машини, за невольників, за найнизшу верству людей. На 300 кроків від панського палацу ми мусіли знимати шапку; а коли бідний мужик хотїв чого від пана, то мусів дати

жидови „куку в руку“, бо жид мав право говорити з паном, а бідний хлоп ні. (Оплески)

„Коли бідний хлоп хотів вийти по сходах панського двора, то говорено йому: лиши ся на подвірю, бо забрукаєш палац, бо хлоп смердить, пан не може того знести в своїм покою.

„І за кожде таке знущанє ми маємо тепер давати відшкодованє? Я думаю — ні! Батоги і канчуки, що обвивали ся довкола наших голов і нашого струдженого тіла, се нехай вистарчає їм, се нехай буде їм відшкодованєм!“¹⁾

„Жадна промова — пише Німець Сахер — в часї довгої дебати над знесенєм панщини і відшкодованєм не зробила такого могучого вражіня, як оті слова простого галицького хлопа. Від першого до остатнього слова тут не було пустої балачки, а тільки правда, мужеський гнів; обуренє і ненависть мільонів проривали ся з кожного реченя“.²⁾ Нема що й казати, що польські послы страшенно лютили ся на Капуцака, котрому закидали, що сю промову виробив йому ір. Стадіон.

Аж 7 вересня прийшло до ухвали, котру цісар затвердив патентом з д. 18 вересня. Сей патент властиво вже не відносив ся до Галичини, в котрій тоді панщина була знесена, та про те ми наведемо з него деякі уступи для порівняня з нашим патентом з 17 цвітня. В деяких точках патент з 18 вересня йде дальше від галицького. І так точка 5 говорить: „За всякі права і користи, які впливають з особистих звязків підданьства, з опікунських відносин дідичів і з їх права судити підданих, не може ніхто домагати ся ніякої винагороди, та за те касують ся й усі тягарі, які виникали з сего доси“. В Галичині, як ми бачили, ті права і користи не були даровані, але за скасованє тягарів, які поносили дідичі з титулу своєї зверхности над селянами, уряд відшибнув собі третю часть вартости всеї панщини.

¹⁾ Verhandlungen des österreichischen Reichstages in Wien, 1848, т. I.

²⁾ Polnische Revolutionen, Erinnerungen aus Galizien. Prag, 1863, стор. 332.

Точка 6 сего патенту говорить: „За такі роботизні, данини в натурі і в грошах, які посідач ґрунту повинен був за сей ґрунт давати дідичеві, має бути в як найкоротшім часі обдумана справедлива винагорода“. Сим обдуманем має зайняти комісія з відпоручників усіх країв (точ. 8.). Вона повинна соймови подати свої вѣски, а що до винагороди дідичам може або ближше пояснити або й ограничити те, що сказано в точці 6 (точка 10). Значить, справа відшкодованя дідичам тут поставлена була зовсім не так твердо і не так користо для дідичів, як у Галицькім патенті. Одно те, що з гори скасовано всяке відшкодованє за повинности особистого підданства, а друге те, що й за ті повинности, які впливали ніби то з прав дідича до хлопського ґрунту, комісія могла визначити відшкодованє не повне, а тільки часткове.

Та в одній точці сего патенту, а власне в точці 8 буква d видано постанову, котра з часом власне для Галичини мала дуже сумні наслідки. Сказано там, що „для сплати дідичам відшкодованя має в кожній провінції утворити ся фонд із засобів тої провінції, і з сего фонду має бути при посередництві уряду сплачена тільки для сеї провінції обчислена сума відшкодованя“. Цікава річ, що власне польські послы головно причинили ся в соймі до ухваленя сеї постанови. На що вона їм здала ся, — Святий знає. Адже певна річ, що коли би сплату всего відшкодованя всіх країв зложено на загальний державний фонд, то ся сплата була би зроблена швидше, дешевше і рівномірно у всіх краях. Певна річ, тоді прийшлося би було складати державний фонд на те відшкодованє, розписати окремий податок, бо звісно, що гроші на те не впали би з неба. Але розкинувши сплату на провінції зроблено те, що замість одної одностайної адміністрації треба було вести їх 14, т. є. тільки, кільки в країв у Австрії. А в додатку біднійші провінції відчули той тягар далеко тяжже, ніж багатші, а найтяжше відчула його Галичина, котра не впорала ся з ним ще й доси.

Та будь що будь, знесенє панщини лишило ся одинокою тривкою і добродійною памяткою бурливого 1848 року. З усього, про що тоді мов у горячці говорено і писано, се одно не пропало і зробило ся підвалиною нового життя,

нового ладу і розвою Австрії, а особливо нашого руського народу. По тільких сотках літ Русин, руський хлібороб почув себе нарешті свободним, і то не через якийсь насильний, революційний порив, як було за часів Хмельницького, не в якійсь частині і не на якийсь час, а на законній основі, в загальній і на завсїгди. Він почув себе горожанином, його покликано до участі в найвишньому законодавстві великої держави; — се були річчї нечувані доси в історії руського народу.



VIII. Економічні наслідки знесення панщини.

Від старих людей почуєте нераз, що хоч і як було зле за панщини, хоч і як народ був пригноблений і безправний, хоч і як над ним збиткувалися не стільки пани, скільки всілякі підпайки, то все таки жити було легше, люди малися краще.

Чи може тому бути правда? — питають молодші. — Мала би свобода і людська рівноправність причинювати до зубоження селянина?

Розуміється, знайдуться такі, особливо між панам-шляхтою, що без вагання скажуть вам на се: „Так є! Свобода, то ваш ворог. Свобода не для хлопа, бо хлоп, то дитина, потребує опіки і догляду, а часом і бука. Він не розуміє сам свого добра і мусить мати когось над собою, щоб його гнав до добра. Поки був під нашою опікою, то було йому добре, мав достатки, мав у пана поратівок в кождім нещастю, в передновинку, в часі недороду, мав безплатне судівництво і не потребував волочитися на тисячні терміни, мав у селі всякого ремісника, бо пан мусів його мати для себе у дворі і давав підданських дітей учити ремесла. Не стало нашої опіки, і все те урвалося, а опіка уряду хоч обіцявала хлопovi золоті гори, а на ділі doprowadила його до бідности, до надсильного оподаткування, обдерла і зубожила його“.

Від інших людей, котрі не мають причини хвалити панщизняні порядки, почуєте часом ще й таку думку, що знесення панщини і надання свободи само собою не було зле, але наступило завчасно, застало наших селян не-

приготованнх і для того не принесло їм такої користі, як треба було надіятися.

Нині, в 50 літ по скасованю панщини, варто застановити ся над наслідками сеї дуже важної події і придивити ся добре, кільки в правди у всіх наведених тут думках.

Поперед усього чи правда те, що за панщизнянх часів люди мали ся лїпше, були заможнїйші?

Не зовсїм легко на се відповісти, головнo тому, що слово „заможність“ можна рїжно розуміти. Певна річ, перед 1848 роком людей у Галичинї було менше, але бо правда й те, що управлених ґрунтів було також менше як нині. Із старих інвентарів бачимо, що по селах бувало тоді звичайно по кільканацять „цїлих хлопів“, т. є. таких, що мали „цїлий“ або тяглий ґрунт, а величезна більшість „пішаків“, т. є. таких, що мали пів або й чверть ґрунту, т. є. 8—4 моргів. Та було вже й тоді багато комирників і халупників, т. є. таких, що не мали ані ґрунту ані хатї, або мали лиш хатчину з городцем — так само, як нині. Певна річ, на одного господаря нині випадає менше ґрунту, як тоді, але се ще не багато значить. Не забуваймо, що заробітків тоді крім двора не було ніяких, а двір платив за день роботи 5—6 крейцарів! Богач селянин, коли йому зародило збіжжє, не знав, що з ним робити; воно стояло в стогах немолочене по 5 і більше літ, бо на хлопське збіжжє не було покупу, не було зелїзниць, а гостинці були рїдко посїяні по краю. За те при найменшїм недородї помимо хваленої панської опіки в краю вибухав голод, люди жили кропивою, гірчицею та корою, цїлими громадами тїкали „на Поділе“, на Бесарабію і Бог знає куди, а бувало й таке, що їли трупи померших людей. Правда, в кождім дворі був коваль і стельмах, але мужик їздив возом власної роботи, в котрім не було ані одного кусничка зелїза, жив у курній хатї, зимою і лїтом ходив у личаних постолах або в ходаках власної роботи, і коли часом і складав десь у якійсь криївцї білі сороківцї, то все таки їв чорний, гливкий хлїб, борщ і капусту, ходив у зрїбній, брудній сорочцї, обовязково раз на тиждень (а то й частїйше) запивав ся до нестями горівкою, бив жінку і дїтий, ві-

рив у чари, упирів і всякі страховища, з далека здіймав шапку не тільки перед паном, але навіть перед панським льокаєм, — одним словом, був як той дикун, привиклий до того, що живе не для себе, а для інших. Їго потреби, все одно, чи бідного, чи богача, — були страшенно малі, а богач тільки тим ріжнився від бідного, що міг звичайно заспокоювати ті малі потреби і ще й ошадити де-що грошій, котрі потім або закопував у землю, або заховував десь так, щоби їх ніхто не знайшов, — а бідний міг що року надіятися, що йому за всю працю і муку таки не стане з чого вижити. Найкращою міркою тогочасного добробиту обік ненастанних „голодних років“ є також страшенно розповсюджене по краю жебрацтво, злодійство і розбійництво. Рікрічно по всіх циркулярних містах вішано по кількоро людей за розбої, а в горах, особливо в Гуцульщині, аж до самого знесення панщини існувала ще особна сторожа від розбійників, так звані пушкарі, установлені ще за польських часів. Вони були під комендою мандаторів і мали право зловлених опришків вішати на місці. Вішали або вбивали їх нероз цілими купами, скидали з високих скал або катували на смерть у пивницях. Чех Зап ще в 1865 році, їдучи до Микуличина, бачив по при дорозі шибениці, на котрих перед 20 роками вішано опришків і оповідає, як їх коло Надвірної нараз вішано сім: поки одного повішено, решта спокійно сиділи на землі курячи люльки і дожидаючи своєї черги¹⁾). З великого добробиту ті люди певно не йшли на розбій і не покидали се жити так спокійно та рівнодушно.

А тепер погляньмо на другий бік справа: чи свобода винна тому, що по знесенню панщини людям не стало так добре, як би треба було надіятися? Про те, що свобода застала наших людей неприготованими — нема що й говорити. Жий вони ще й сто літ під панщи́зним буком, то певно не були би ліпше приготувалися до свободи. Адже свобода не в готовий печений хліб, ко-

¹⁾ K. Wl. Zap. Cesty a prochazky po Halicke zemi. W Praze, 1863, стор. 201—202.

трий можна краяти і їсти; свобода, се школа, в котрій люди вчать ся жити по людськи, так щоб нікому не було кривди. А звісно що, хто у-перве приходить до школи, той завсїгди буває невчений і неприготований. Тільки сама свобода і ніхто инший може приготувлювати чоловіка і цілвй народ до свободного життя. Отже сама свобода не є і ніколи не була лихом, і коли в 50 лїт по знесеню панщини наш народ не дійшов ще анї до вживання повних своїх прав, анї до добробиту, анї до такої просвїти, як би можна було бажати, то на се треба шукати инших причин.

Ми тут не будемо вдавати ся в роздивлюванє всїх тих причин, які зложили ся на теперішній невеселий стан нашого народа, а наведемо тільки три такі, що мають безпосередний звязок зі знесенєм панщини. Як у тій народній загадцї „з вола, що зарізано серед села, тягнуть ся кишки до кожної хижки“, так із скасованої панщини потягли ся три довжезні кишки і величезним тягаром упали на наш край, а особливо на наше селянство. Се були ті три сестриці з чужоземними назвами, що так нам дали ся в знаки: індемнізація, справа сервітутова і пропінація. Попробуємо тут хоч коротесенько заглянути в лице кождїй з них і придивити ся, що вони принесли нам.

1. Справа індемнізацїйна.

Не влазячи в безконечні хащі запутаних та суперечних патентів, розпоряджень та постанов, що відносять ся до сеї справи, ми наведемо тут тільки що найважнїйше. Дня 15 серпня 1849 р. видано патент про те, як має бути виконаний патент з 17 цвїтня 1848 р. Вже тут до сего першого патенту додано деякі постанови з соймової ухвали 7 вересня 1848 р., а власне в пунктї 2 знесено роботизну комірників і халупників, що сидять на селянських ґрунтах, зовсїм безплатно; в пунктї 5 знесено і призначено для сплати ті давнини та роботизни, які належали ся церквам, школам, парафіям або громадам і не були скасовані патентом з 17 цвїтня 1848 р., а в пунктї 18 сплату за ті сьвіжо скасовані повинности зложено до певної міри на самих бувших підданих, а решту на край.

Вся решта відшкодованя дідичам за повинности скасовані патентом 17 цвітня 1848 р. і сим патентом була признана на скарб державний. В пунктї 28 заповіджено, що для виконаня постанов сего патенту буде встановлена окрема краєва комісія, а надто для кожного циркулу одна окружна комісія. Але в пунктї 26 патент покликуює ся на соймову ухвалу з 7 вересня 1848 р. і говорять: „Предметом окремого обміркованя в дорозї встановленій конституцією буде справа утвореня з краєвих жерел фонду на сплату при посередництві державного скарбу винагороди, яка належить ся дідичам“. Отже в цілім патентї кілька разів говорить ся виразно, що до тої сплати є обовязаний скарб державний, а тут раптом — пошукати жерел краєвих! Се був початок баламуцтва.

Цілий рік не роблено нічого. Аж 28 липня (чи 4 жовтня) 1850 р. видано нове міністерське розпорядженє, в котрім уже баламуцтва далеко більше. З комісії краєвої, приписаної давнішими цісарськими патентами, тут зроблено комісію міністерияльну, а тягар сплати за панщину перекинено вже виразно на „краєві жерела“. Ще се розпорядженє не дійшло до Галичини, коли 25 вересня вийшов новий цісарський патент, котрим постановлено, що в кождім краю, отже і в Галичинї, має бути утворений окремий для сего краю фонд індемнізаційний, а то з оплат від бувших підданих, з додатків до податків, що мають побирати ся від усіх, хто платить податки, з додатку державного на індемнізацію, і вкінци з задатків, які скарб державний буде давати фондови індемнізаційному, але котрі пізвїйше мають бути звернені державі. Щоби зараз сплатити дідичів, патент наказав видати облігації, а забезпекою для них мали бути ірунти підданих і сам край, — отже вже не скарб державний.

Але фонд індемнізаційний в Галичинї утворено аж геть пізвїйше; в 1853 р. відлучено справу викупу сервітутів від справи відшкодованя (індемнізації) за панщину, та від того-ж 1853 почав уряд накладати на всіх додатки до податків, з разу по $8\frac{3}{4}$ кр. від кожного ринського, в 1854 р. по $11\frac{1}{2}$ кр., в 1855 по $11\frac{3}{4}$, в 1856 по 14 кр., а в 1857 уже по 33 кр. Облігації видано ще 1851 р.,

та що з того, коли до їх сплати (амортизації) приступлено аж 1858 р.¹⁾

Але кількож виносила обчислена вартість панщини і всіх підданських данин? Ми бачили, що в 1845 р. самі члени галицького станового сейму на підставі податкових фасей обчислювали її на 5,800.084 р. Пізнійша Стадіонова регуляція дещо троха вменшила ту вартість панщини, хоч регуляція, як знаємо, не була переведена до кінця. Натомісць, на підставі пізнійших патентів постручувано панам з тої суми вартість панщини халупників і комірників, що була дарована безплатно, вартість викуплених уже служебностей і т. і. (разом третю часть гуртової вартости).

З урядового справоздання довідуємо ся, що в Галичині зголошено до викупу ось які панщизняні тягари і данини:

До викупу:	Львівський округ:	Краківський округ:
Піших днів панщини . .	8,990.342	7,462.560
Тяглих „ „ . .	11,316.684	3,085.270
Десятини в вартости зр. мк.	88.357	73.240
Осипів кірців пшениці . .	14.335	6.122
„ „ жита . . .	42.733	49.012
„ „ ячменю . .	45.728	17.308
„ „ вівса . . .	333.890	117.248
Чиншів грішми зр. мк. . .	236.225	137.516 ²⁾

¹⁾ Дивись про се безіменно видану розправу Зиблікевича пз. *Indemnizacya, Kraków 1868, L. W. Sumy galicyjskie, Kraków 1882; X. Нарам, Де правда? Спірне пытанє про галицьку индемнизацию* (Часопись правнича, рѣчникъ другій, Львѡвъ 1890 стор. 97 — 106). Патенти і міністерияльні постанови, що доторкають ся сеї справи, зведено в книжцї *Uebersichtliche Darstellung der auf das bestandene Unterthansverhältniss in Galizien mit Ausschluss des bestandenen Czernowitzer Kreises und mit Ausschluss des im J. 1846 einverleibten Krakauer Freistaates, namentlich auf die Verhältnisse der unterthänigen Grunddotation bezugnehmenden Gesetze und Verordnungen, herausgegeben vom kk. Statthaltereipräsidium über vom kk. Staatsministerium mit Zustimmung des kk. Justizministers erfolgte Genehmigung vom 17 Okt. 1863.*

²⁾ Див. урядове виданє: *Die Grundentlastung in Oesterreich, erster Theil, Wien 1857, в додатку, таблиця I, стор. 66—67.*

Додам тут, що під Краківським округом треба розуміти західну Галичину, але без теперішнього краківського повіту, що до 1846 р. не належав до Австрії, а був окремою республікою, а в 1846 р. був прилучений до Австрії як „велике князівство краківське“. Індemnізаційна справа в тім повіті була переведена окремо від решти Галичини і далеко користнійше для селян.

Всі оті повинности обчислено на гроші і, помноживши узискану суму на 20, врахувано той капітал, який мали дістати дідичі, яко відшкодоване за знесену панщину або яко викуп знесеної десятини і інших данин. Сей капітал для східної Галичини вчислено на 48,353.842 зр. мк., для західної (без Кракова) на 25,130.000 зр. мк. разом 73.483.842 зр. мк., а з Краковом 75,371.638 зр. мк. або 79,140.225 з. віденьської валюти. Отся сума мала бути сплачена дідичам і иншим „управненим“, котрих було в 1848 році у східній Галичині 2.680 (в тім числі 2064 доміній, 420 дібр церковних, 52 дібр ріжних інституцій і корпорацій), а в західній (без Кракова) 1585 (в тім числі 1.114 доміній і 324 дібр церковних). В краківськiм князівстві було доміній лиш 60, церковних дібр 20, корпорацийних дібр 11. Всім тим управненим видано в 1851 році на вказану висше суму облігації. Але що на ті облігації не виплачувало нічого ще цілих сім літ, то від сеї суми росли проценти; ті проценти, також не сплачувані, рили нові проценти. так що з кінцем 1857 р. самих процентів назбирало ся 17,819.485 р. вв.

В початку 1858 року, коли мала почати ся сплата індemnізаційного довгу, ми бачимо в Галичині ось які відносини. В східній Галичині треба було сплатити капіталу 48,353.842 зр. мк. і дочислених до него 10,500.000 процентів, разом 58,853.842 зр. мк., в західній Галичині (з Краковом) 30,044.900 зр. капіталу і 8,078.263 зр. мк. процентів, разом 38,123.163 зр. мк. А що „зобовязаних“, себ то селян, котрі скористали зі скасування панщини, було у східній Галичині 374.885, в західній 152.950, а в Краківськiм 18.101, отже разом 545.936 господарств¹⁾, то виходить, що на кожде господарство спадало пересічно

¹⁾Die Grundentlastung in Oesterreich, Tab. III, стр. 80.

у східній Галичині 157, в західній 223 зр. мк. або на кожний морґ рустикального ґрунту в цілій Галичині мало що не 17 зр. мк. довгу.

Може декому цікаво буде порівнати, як виглядали ті тягарі в інших краях нашої монархії, то для того ми подаємо тут важніші рахунки зведені в одну табличку на підставі згаданої вже урядової книжки.

Назва краю	Число дідичів	Число селянських гос-подарств	Сума відшкодовани за панщину	випадає на 1 душу людности	випадає на 1 зр. податку
Долішні Ракуси	2.645	285.146	45,285.120	26	9
Горішні Ракуси	5.601	145.244	19,376 641	26	13
Зальцбург	816	20.814	2,829.910	18	11
Стирія	1.156	137.395	23,615.691	22	16
Корутанія	1.564	38.824	7,102 340	21	15
Країна	1.168	104.069	9,975 048	20	15
Тироль	7.253 ¹⁾	277.931 ²⁾	13,598.280	15	22
Іоріція, Триєст і Істрія	1.212	95.729	3,040 287	5	4
Чехія	22.762	587.341	54,222 182	11	6
Моравія	4.091	333.199	31,529.353	16	9
Шлеск	1.596	53.884	3,811.031	9	6
Західна Гал.	1.723	171.051	38,123.163	23	31
Східна Гал.	2.680 ³⁾	374.885	58,853.842	20	25
Буковина	—	—	5,500 000	15	20

Як бачимо, в відношенню до людности Галичина належить до країв найбільше обтяжених індемнізацією, а в відношенню до заможности тої людности вона була абсолютно найбільше обтяжена з усіх австрійських країв; з того погляду галицький хлоп був обтяжений три рази більше від заможного селянина під Віднем, а мало що не 5 раз більше від чеського підданого.

¹⁾ Сюди не вчислено ще 4708 дідичів, що зараз по знесенню панщини добровільно позагоджували ся з підданими що до сплати відшкодованя.

²⁾ Здаєть ся, що сюди вчислено й Буковину, бо в таб. II і III, її зовсім не вказано.

³⁾ Надто 246.688 підданих загодили ся добровільно з дідичами.

Так то виглядала патріотична жертволюбність польської шляхти!

Та на ділі індемнізація коштувала далеко, далеко більше!

Не трудно се зрозуміти. Таку величезну суму годі було сплатити зразу. Властителям видано облігації, від котрих треба було платити проценти, а надто що року вильосовувано певне число облігацій до виплати. Після пляну уложеного в 1857 році мала вся сплата dokonати ся в 40 роках і треба було річно на сплату того довгу і на адміністрацію 5,521.374 зр. мк., значить, за 40 літ мала бути виплачена сума 220,854.960 зр. мк. Коли би правительство було держало ся першого патенту з 17 цвітня 1848 р. і деяких пізніших розпоряджень виданих для єго пояснення, то всю оту суму повинна би була заплатити держава з податкових грошей усіх країв. Але ще в 1850 році патентом з д. 25 вересня постановлено завести в Галичині окремі фонди індемнізаційні для східної і західної Галичини, а на утворенє тих фондів розписано краєві додатки до податків. Правда, скарб державний мав також докладати якусь пайку до тих фондів, але вже тільки пайку. Додатки справді зараз розписано; зразу вони вносили 9 кр. до кожного ринського, далі 12, 14, 20, поки в 1857 році не дійшли до 33 кр. А коля 1857 р. уложено плян сплати індемнізаційного довгу, то міністер Брук наказав державному скарбови давати що року обом галицьким індемнізаційним фондам підмогу 2,500.000 зр., але вважати се за позичку, котрої сплати ані опроцентованя на разі не жадає ся. Решту суми, потрібної на щорічну виплату, тобто 3,021.374 зр. мав платити край¹⁾, значить, не тільки селяни, що скористали на звесеню панщини, але також міщани, що ніколи не робили її, і дідичі, котрим її забрано. Так воно й лишило ся на далі, та з розпорядження міністра Брука вийшло велике баламуцтво. Бо коли стояти на основі патенту з 17 цвітня 1848 р., то край платячи річно 3,021.374 зр. на індемнізаційний фонд, вигоджує державі, значить їй ті гроші, значить, по 40 роках має право упоминати ся від:

¹⁾ Х. Нарат, Де правда? (Часопись правнича II, 116 — 107).

держави суми 120,854.960 зр. мк. Колиж стояти на становищі Брукового розпорядження (отже не жадного закона!) з 1857 р.. то держава платячи річно 2,500.000 зр. на індемнізаційний фонд у Галичині, робить позичку краю і по 40 літах має право домагати від него круглої суми 100 мільонів мк. навіть без опроцентованя. От за ті то величезні суми вийшла довголітна тяганина між краєм (властиво від 1866 р. між галицьким соймом) і центральним правительством у Відні. Нїмці не хотіли шанувати цїсарського патенту з 17-цвітня 1848 р. і покликалися на закон з 7.(18) вересня 1848 р., котрим знесено панщину в цілій Австрії; сойм не хотів признавати законним розпорядження Брукового з 1857 р. і покликав ся на те, що в давнїйших законах і приписах усюди виразно говорить ся, що держава, каса державна має сплатити всю індемнізацію в Галичині. Довго тягли ся переговори та переписки, аж 9 вересня 1882 р. правительство подало соймови проєкт угоди, на котрий сойм згодив ся д. 20 жовтня 1882 р. Сею угодою признано, що доплати з каси державної, котрих доси назбирало ся було 75,172.560 зр., перемазують ся і Галичина не має їх звертати державі. Натомісць що до дальших запомог з каси державної, котрі після пляну з 1857 р. мали аж до остаточної сплати індемнізації, тоб то до 1898 року, виносити річно по 2,500.000 зр. мон. кон. (2,625.000 зр. наших грошей), то від 1883 р. вони мають виносити тільки по 2,100.000 зр. річно беззворотної запомоги; надто держава мала давати галицькому індемнізаційному фондови ще по 525 000 зр. річно, але ті гроші край мусить звернути державі в трьох роках, починаючи від 1899 р. кварталними ратами, без процентів.

Ся угода, що доторкала не самого краю, але також усеї держави, мусїла перейти ще й через раду державну. По великих клопотах сего dokonano аж в 1890 році. Держава торгувала ся з краєм до остатньої нитки. І хоч ухвалено перемазанє давного величезного „довгу“ індемнізаційного, то виторгувано бодай тільки, що з державних додатків 2 625.000, які мусїли йти до індемнізаційного фонду аж до 1898 р., признано 2,100.000 беззворотною запомогою, 325.000 безпроцентовою позичкою, а

200.000 надплатою, очевидно опроцентованою. Значить від 1899 р. прийде ся Галичині сплатити ще скарбови державному 4,875.000 зр. яко зворот безпроцентової за-помоги по 325 000 зр. річно через 15 лїт і з яких 4 мі-лїони (про се ще мусить бути окрема угода) яко зворот опроцентованих річних надплат по 200.000 зр. також за 15 лїт. Значить, сего року, в 50 лїт по знесеню панщини, край не тільки що заплатив за неї звиш 121 мільонів зр. з власних додатків, але має ще до скарбу державного мало що не 9 мільонів довгу, котрий мусить сплатити в кількох лїтах. Значить, пам'ятка про панщизняні тя-гарі не так швидко ще загине, особливо коли й край свою пайку сплати розложив на довший час і замість закінчити виплату всіх облїгацій сего 1898 року, ухва-лив конверсію, тбто розложене сплати на низший процент, але на довший час, бо аж до 1908 року.

2. Справа сервітута (ліси і пасовища).

Справа лісів і пасовищ є ще гірше замотана, як справа індемнізації, і вийшла ще на більшу шкоду се-лянства і краю. За часів давної Польщі пан уважав себе власником усіх ґрунтів свого панства, а хлопа вважав своєю робучою худобою. Пізнійше, коли австрійські за-кони обмежили панську самоволлю над хлопом, той хлоп став для пана немов арендарем, котрого пан кожної хвилі по несповненню умови рад би був вигнати з арен-дованого ґрунту. Ми бачили, що польські шляхтичі аж до самого 1848 р. уперто держали ся того самого по-гляду і найліпшим батогом на своїх підданих уважали право — без проволоки зганяти їх з ґрунтів. Але ав-стрійський уряд, особливо від часів Йосифа II, став на иншій становищі. Він уважав селян не тільки пан-ськими підданими, але поперед усього підданими дер-жави, котрі для держави платили урбаріальний пода-ток, за державу проливали свою кров у війнах.¹⁾ Отже

¹⁾ Обовязковий побір рекрутів у Австрії заведено ще 1772 р., та в Угорщині, Тиролю, Нідерляндах і Медіолані почав народ бунтувати ся проти сего нового тягару, так що в тих краях його заведено пізній-

він раз на завсїгди виділив хлопські (рустикальні) ґрунти з під панської власности, сильно ogranicив панські права до тих ґрунтів, лишив панів тільки немов опікунами над тими ґрунтами, з правом побирати від селян за їх уживанє панщину, чинші і данини.

Ще за польських часів селяни, не маючи своїх лісів, ані пасовищ, мали від пана право брати дрова на будівлі і на паливо з тих лісів, що колись були громадськими, а тепер панськими, збирати в тих лісах гриби, ягоди, пасти худобу чи то в лісах чи по толоках, пустках, облогах та стернях. Розуміє ся, що й пан користав із сего, бож в его власнім інтересі було, щоби его підданий мав хату, топливо, худобу. Звичайно було й так, що скоро отворили ся стерні, пан велів і свою худобу пасти на хлопських стернях. Австрійський уряд застав у Галичині ті порядки, — вони були подібні і в інших краях, усюди, де була панщина. Марія Тереса ogranicила троха право побираня дров із камеральних (давнїйше королівських) лісів, та не могла знести його. Пізнїйшими постановами

ше. Сей найстарший побір, то була так звана „конскрипція“; власти розписували, кїлько вояків має достарчити кождий циркул і дивали се до відомства дімінїям, а ті самі вибирали (звичайно ловили силою) парубків здатних до війська і відвозили до циркулу. Привезених парубків насамперед ревідовано, чи вони здатні до військової служби, а потім вони мусїли тягти жереб: на котрого випав жереб, той мусїв іти служити. Зрештою йому вільно було викупити ся від служби, а властиво наняти замість себе заступника¹⁾ Пізнїйше льосованє знесено та все ще рекрутация по селах була подібна, як пише Слотвінський, до „вибираня татарського ясиру“. „День, коли мають бути вибрані рекрути, визначає львівська губернїя один на весь край. Цяркуловий уряд завідомлює про се потаємно сїльські зверхности, тобто домінії, зараз виписує число рекрутів і долучує виказ обовязаних до служби. В назначений день досьвіта двірський урядник з війтом і присяжними йдуть від хати до хати, беруть несподівано особи призначені до військової служби, уживаючи всяких способів осторожности, щоби запобігти втеці, зловлених парубків вижуть, заковують в кайдани, замикають, стережуть і т. д.“²⁾

¹⁾ Annuarius Osseg, Der europäische Militarismus, Amberg, 1880, стр. 26; O. Hausner, Vergleichende Statistik von Europa, т. II, стор. 1.

²⁾ Konstanty Leliwa Słotwiński, Katechizm poddanych galicyjskich, стор. 18—19.

нераз накладувано на дідичів обов'язок — запомагати своїх підданих дровами з лісів і пасовисками. Се були ті відносини, що чоловік, чи громада могла потягати користь з ґрунту, що належав до иншого властителя і з котрого той властитель платив податок; се називає ся з латинська сервітут, по нашому служебність, тобто, що чужа річ служить мені також на пожиток.

Ще геть перед знесенем панщини, від самого 1820 року почали ся між панами і підданими суперечки із затих сервітутів. Пани жалували ся, що піддані повирубують їм усі ліси, і домагали ся нераз, щоби ті ліси були з уряду позамикані на 20 або й більше літ.¹⁾ Та уряд уважав сю справу за політичну, отже давав її до розсуду не судам, а політичним (циркулярним) урядникам, а ті розсуджували звичайно на користь підданих. Вони встановили собі таке правило, що через свідків (незаприсяжених) стверджували, чи побирали піддані дерево з ліса або чи пасли худобу в лісі або на пасовиску в 1784 році. Коли свідки се potwierдили, то вони признавали громаді право користати й на далі з ліса або пасовиסקа.²⁾

Патент з 17 цвітня 1848 р., котрим знесено панщину, в пункті 2 полишив усі ті служебности й на далі без зміни, додаючи тільки, що від тепер вони мають бути не даремні: селяни повинні за уживане панських лісів і толок платити дідичам добровільно умовлену плату. Розсуджуванє спорів лишено й на далі в руках політичних властей. Правда, сей патент ще не зробив селян повними властителями тих ґрунтів, що були в їх посіданю, та се зроблено пізнійше, цісарським патентом з 19 серпня 1849 і міністерським розпорядженєм з 4 жовтня 1850 року. Ще в 1849 році почали власти декуди обчислювати вартість сервітутів, які мали селяни на панських ґрун-

¹⁾ Дивись на приклад Konstanty Slotwiński, *Katechizm poddanych galicyjskich*, стор. 141, де сказано, що „prawo i porządek wymagają, ażeby lasy zupełnie zamknięte były“.

²⁾ Див. Cornelius Krzeczunowicz, *Betrachtungen über die Behandlung der Streitigkeiten zwischen den gewesenen Herrschaften und den ehemaligen Unterthanen in Galizien*. Wien 1861, стор. 2, 3, 4, а особливо стор. 30—36; K. L. Slotwiński, *Katechizm poddanych galicyjskich*, стор. 146, 151.

тах, а декуди селяни поробили й добровільні угоди з панами. Але від 1850 р. все урвало ся, між селянами пішла чутка, що сервітуті також їм даровано; інші говорили, що ліси і пасовиска геть усі перейдуть в руки громад, а що найменше ті, яких вони уживали за часів Йосифа II.¹⁾

Справа заострювала ся дуже. До 1857 р. політичні урядники, переважно Німці або Чехи, ворожі польським дідичам, розсуджували сервітутові справи майже всюди на користь селян. Та вже 1853 р. цїсар патентом з 5 липня наказав трактувати справу сервітутів осібно від індемнізації і прискорити її полагожденє, бо в краю змагав ся що раз більший крик дідичів. Уряд не дуже квапив ся, бо аж 1856 р. установлено при львівськїм намістництві тимчасову краєву комісію для сервітутової справи і дано їй під розвагу поперед усього вироблену міністерством в загальних нарисах інструкцію, як треба поступати при зголошуваню сервітутів до викупу. Комісія відбула сім засідань і поробила в тій інструкції зміни „відповідні до краєвих відносин“. Сей виріб вернув знов до Відня, був затверджений міністерством і тільки розпорядженєм з 31 жовтня 1857 р. установлено при львівськїм намістництві постійну комісію для справ сервітутових, зложену з політичних і судових урядників а також з іменованих урядом заступників дідичів і селянства. Сей комісія мала розсуджувати в першій інстанції всі спори за сервітуті і за власність підданських ґрунтів. Хто чув ся покривджений рішенєм сеї комісії, міг рекурсувати до міністерства внутрішніх справ.

В тій комісії, особливо від 1860 року, коли Поляки взяли в Галичині рішучу перевагу в соймі, а далі і в урядах, повіяло вже зовсім иншим духом. Виточено перед нею звиш 32.000 процесів; виточували їх не тільки громади, але й дідичі, котрі чули себе покривдженими давнійшими комісарськими рішеннями. І мов на коменду почали селянські громади програвати. З 32.000 вони програли звиш 30.000 процесів. А як при тім поступали урядники сеї краєвої комісії, про се нехай свідчать слова петиції з 5

¹⁾ Krzeszupowicz, тамже, стор. 1—5.

серпня 1861 року, підписаної руськими послами і також митрополітом Литвиновичем:

„Наш хлоп привик до всякого утиску. Видно, що теперішній утиск сильно збільшився, коли змушує хлопа покидати дім, господарство, жінку і дітей і не страхати ся далекої подорожі до Відня, щоби знайти у свого цісаря те право і оборону, яких не годен знайти в краю. Урядники, котрим повірено переведенє справ сервітутів, не вільні тут від вини: вона були причиною, що розсудженє тої справи в найбільшій частині випадків випало для громад так некористно і утяжливо. На голос громад вони не зважали, а за те пристрасно використовували непорядність хлопів або хлопецький спосіб вислову. Напр. війт сказав: „Ми як хочемо брати дрова з того ліса, мусимо просити пана“, а урядник записував ліс як панську власність, хоч добре знав, що слово „просити“ значить тільки, як „повідомити“, як того вимагав патент з 1782 р., котрий велів громадам оповідати ся у пана, коли хотіли користати з власного громадського ліса. Се було повідомленє в формі просьби. Найчастійше покликувано за свідків в тих спорах між дідичем і громадою — панську службу. В деяких місцевостях признано селянам як відшкодованє за право побираня дров річну ренту в сумі 8½ кр., в інших 35 кр.“¹⁾

У мене в руках є цікавий документ, котрий свідчить про те, як поступали собі деякі члени сервітутової комісії. Є се лист якогось Водієра з Тернополя, покликаного урядом до тої комісії. Д. 12 марта 1857 року розіслав сей панок до дідичів тернопільського і скалатського повітів листи, офіруючи їм свою услугу для переведеня сервітутової справи. „Як звісно, — писав сей пан, — утворено ще минушого року браєву комісію для викупу і регуляції ґрунтових тягарів (сервітутів), і міністерство іменувало мене її постійним членом. Задля уложеня випрацюванях зголошень прислало міністерство взірець едикту (оповістки) і інструкції і поручило комісії, сю оповістку і інструкцію обміркувати на нараді з по-

¹⁾ В Будзиновский, Хлопека посілість у Галичині, Народ 1894, ст. 275—276.

гляду на краєві відносини, опрацювати відповідно до ухвал і переслати міністерству для одобрень. Вже тоді роздано кожному членови комісії по одному примірникови тої оповістки і інструкції. Комісія відбула сім засідань і підігнавши ті два документи під наші краєві відносини, переробила їх і відіслала міністерству. Таким способом уже тоді я познайомився вповні з сею важною справою і з тим способом, як треба брати ся до неї.

„Бувши остатній раз у Львові, я переконав ся в приналежнім бюрі, що згадана оповістка і інструкція до зголошування сервітутів ще д. 3 мин. місяця прийшли вже з міністерства і обов не вдовзі будуть опубліковані. Зараз по тім краєва комісія і окружні комісії розпочнуть свою роботу, тим більше, що остатній речинець до подавання зголошень покладено на остатній серпень сего року.

„Переважно з власного досьвіду і з приступних мені приписів знаю, яка се дуже важна і далекосягла справа для Вашого повіту і, здається, не помилю ся висловлюючи погляд, що і Ви, Впов. Пане, зрозумієте се, що найбільше тут буде залежати від умілого зголошення сервітутів. А що я по часті в початку праць краєвої комісії, а по часті і підчас тих праць в вільних хвилях буду мати досить часу до иншого занятя, а для укладання таких зголошень надаю ся з двох причин — раз, що знаю правні відносини, які істнували давнійше (за часів панщини), а по друге знаю також видані для сеї справи законні приписи, а надто завсїгди маю охоту до поважної (!) праці, — тож колиб пристали, на се Ви, Впов. Пане, а також инші дідичі Вашого повіту що в тій справі інтересовані, — бо ті права всюди йдуть однаким кроком, — я готов би був повироблювати Вам оті зголошення і, здається, не потребую додавати, що як повироблювані мною зголошення урбарияльні (про вартість панщини), так само і отсі зголошення і формою і змістом відповідали би не тільки дотичним законам, але також бажанням Впов. Панів інтересованих.

„Вважаю відповідним удати ся з сею справою власне до Вас, Впов. Пане, бо я переконаний, що коли появить ся згадана оповістка, Ви застановите ся ґрунтовно

над сею справою, зрозумієте її далекосяглість і відповідно осудите її важність.

„Я вже дістав кілька поручень в тій самій справі з коломиїського і стрийського циркулів ще тамтого року, але на разі вимовив ся (!) від них, бо в усякім разі волів би прислужити ся своїми невеликими здібностями і знанєм річи там, де звиш 20 літ сам займав ся сею справою.

„Колиб Ви, Впов. Пане, і инші Ваші сусіди згодили ся з тим моїм поглядом, то прошу ласкаво повідомити мене в пору про все инше, а тоді я порозумів ся-б з Впов. Панами про спосіб, як треба пильнувати Ваших інтересів“.

Говорячи коротко і ясно, сей пан Водієра офірував ся дідичам пильнувати в сервітутовій комісії їх інтересів — очевидно на шкоду інтересів громад, нарушуючи при тім свою урядницьку присягу і визискуючи на користь одної сторони знанє законів і приписів і знанє всего того, що потаємно робило ся і говорило ся в комісії. Очевидна річ, він робив се не за дармо; між паперами того самого дідича знаходиться ще один лист п. Водієри з 3 серпня 1858 р., котрим сей член сервітутової комісії квітує з одержаних 166 зр. „за уложене сервітутового зголошення“ і обіцяє „цілу справу викупу сервітутів — довести до пожаданого кінця“. Може хто скаже: що-ж, був один такий підкуплений урядник, то й що з того? Безсумлінний чоловік усюди може знайти ся. Певна річ, ми й не підносимо закиду против усіх членів тої комісії, не підносимо не тому, щоб ми справді вірили в їх чесноту, але тому, бо не маємо під руками більше подібних документів. Але кількож то міг нашкодити навіть один такий Водієра! Аджеж із сего одного листу бачимо, що він розкидав свої сіти відразу на три повіти, а коли правда те, що дідичі самі зголошували ся до него з наміром підкупити його, то певно мусіли зголошувати ся й до инших членів комісії.

А селяни, громади не мали таких опікунів у комісіях, не мали чим підкупувати і навіть не розуміли важности цілої справи. Вони вірили в своє „право“ і в „ці-

сарську справедливість", не подавали зголошень, занедбували терміни і тисячами програвали процеси, а потім ходили і до Львова і до Відня, а коли все не помагало, бунтували ся, сиділи по криміналах, кидали ся на жовнірські баїгети, цілими місяцями годували по селах во-яків — і помалу сходили на жебраків. Сервітутова справа пожерла мільйони народного добра, підрубала на завсїгди сам корінь народного добробиту, заперла селянству на довгі лїта дорогу до господарського розвою.

3. Справа пропінацийна.

Пропінациєю в давній Польщі звало ся право дїдичів і більших міст, на обширі своїх маєтностей виключно вироблювати і продавати горячі напїтки — горівку, пиво і мід. Коли Галичина прийшла під Австрію, то новий уряд застав тут сей порядок, але не змінив його, бо щось подібне (хоч не таке саме) було і в інших австрійських краях.¹⁾ Уряд заборонював тільки деякі надто вже огидні надужитя, напр. силувати селян до побираня певної скількості горівки з панських горалень і до відроблюваня тої горівки панщиною.

В 1848 р. цїсарський патент з 17 цвїтня, зносячи панщину в Галичинї, про пропінацию не згадав нічого. Але ухвала віденського сойму з 7 вересня 1848 р. на-ложила руку на се право. В точці 11 тої ухвали скасо-вано „примус побираня пива і горівки і всякі сполучені з ним зобовязаня“. Галицькі урядники зрозуміли, що сею ухвалою скасовано і в Галичинї пропінацию, але шлях-тичі здужали якось переконати їх, що ся ухвала до про-пінациї зовсїм не відносить ся, що пропінация є щось більше, нїж простий примус побираня пива і горівки, і уряд лишив сю справу на боцї.

Викрутивши ся від ухвали з 7 вересня 1848 р., га-лицькі дїдичі почали дбати про те, щоби витягти з про-

¹⁾ K. L. Slotwiński, Katechizm poddanych galicyjskich, стр. 127—128.

пінації як найбільше користи. Се був ще остатній старопольський привілей, який їм лишив ся. В р. 1864 дохід з пропінації обчислено на 5 мільонів річно ¹⁾, а в 1876 р. пок. Навроцкий обчислив, що наш народ видає на горівку річно 54 мільони ринських. ²⁾ Усіх шинків було в тім році в Галичині 23.269, т. є один шинок припадав на 233 душ, а на одну душу людности випадало 26 літрів горівки річно. ³⁾

Дуже не хотіло ся дідичам позбувати ся такого чудового права на розпоюване і руйноване людности. Ще в р. 1867 писав польський учений і цк. староста Марассе: „Всі дідичі дуже собі любують дохід з пропінації за те, що він правильний і постійний. Лекше виарендувати пропінацію, ніж ґрунт, котрого управа вимагає капіталу і вмілої праці, щоби довела до користи. В разі недороду, повеві або посухи дохід з пропінації ніколи так не хибне, як дохід з інших галузей господарства. Пропінація не вимагає майже ніяких вкладів, а віддана в аренду звичайно арендарови жидови приносить дохід досить постійний і то в готових грошах. Досить буде відібрати дідичам дохід з пропінації, щоби їх господарства похнути в цілковите безлад“. ⁴⁾

Правда, що за чудова добродійка, яка сильна підпора гаразду і порядку — тота пані пропінація! А тепер послухаймо ще, що писав про неї руський учений, цк. комісар скарбовий Володимир Навроцкий в 1874 році:

„Кождий новозаложенный шинок відбирає майже сотні селянських дітей можливість шкільної просвіти; на кождім ривським видушенім з арендаря шляхтичем східної Галичини більше проти єго західного товариша закрєпла кров самоубійців і тих п'яниць, що гинуть кожного року в шинкових і весільних війнах; кождий крейцар добутий

¹⁾ Mięczyślaw Marassé, *Dziela ekonomiczne*, Kraków 1891, т. I, стор

²⁾ Василь Н. Що нас коштує пропінація? (Правда 1876 р. і окрема відбитка стор. 23.)

³⁾ Онисим (В. Навроцкий), *Ціанство і пропінація в Галичині*. (Громада, Женева 1882 р. т. V) стор. 50.

⁴⁾ M. Marassé, *Dziela*, т. I, стор.

паном на продажі горівки, обмитий не тільки крівавим потом, але і слізми селянських родин над утратою дорослих і недорослих рідних, котрим горівка завчасу, посередно чи безпосередно відібрала життєві сили¹⁾.

Уряд остаточно звернув увагу на те, що так довго не може йти. Кілька разів він напивав на галицьку шляхту, щоби з огляду на чим раз більшу нужду, лихву, ліцитації селянських ґрунтів, задовжене і неврожаї подумала про зміну пропінанції. Та шляхта боронила взято сеї своєї „народної сьвятости“, поки уряд не дав їй до пізнання, що сам скасує пропінанцію і вона може стратити все. Тоді з тяжким серцем вона продала право пропінанції — отже саме голе право, без шинків і горалень — краєви за 66 мільонів. Заплативши ті мільйони, людність Галичини має те саме добро, що мала й перед тим: анї виріб, анї продаж горячих напоїв не зробили ся своїми, так як инші роди промислу, а за те дідичі, що вперед були властителями пропінанції, тепер виарендовують її від краєвої комісії пропінанційної, що є при львівським намістництві, і підарендовують тим самим жидам, з якими їм доси було так добре.

Як бачимо, із старої панщини, знесеної ще 50 літ тому, полишили ся й доси немалі хвостики і тиснуть нас і будуть ще тиснути й наших дітей. До таких хвостиків треба ще зачислити шарварки при направі доріг, право про польоваве, що тепер є навіть гірше, ніж було за панщини, право про риболовство, право патронату, т. є право дідича надавати парафію сьвященникови — звичайно иншого обряду, не того, що визнає дідич, поділ між громадою і двором, а властиво відлучене так званих двірських обшарів від селянських громад. Та одним з найважнійших політичних хвостів панщизняного ладу є розділ між селянськими а панськими ґрунтами і опертий на ньому поділ політичних прав, особливо ж страшенна нерівність прав виборчих між куріями селянською і великих посїлостей.

Наш час іде до рівності між людьми, до відмірювання прав по заслугам, до накладання однакових обов'яз-

¹⁾ Онисим (В. Навроцький), П'янство і пропінанція в Галичині, (Громада, Женева 1882, т. V,) стор. 55—56.

ків за однакові права і до надавання однакових прав за однакові обов'язки. Се не завадить пригадати Вам в п'ятидесяти роковини скасування того проклятого, огидного ладу, що був від гори аж до низу опертий на нерівності. Тільки позбувши ся всіх отих хвостиків нацистського ладу, які є доси, тільки здобувши повну горожанську і політичну рівноправність ми будемо могли обходити правдивий празник свободи. Тепер ще далеко нам до него!

ІХ. Панщина і Русини.

Ми пройшли довгу і важку дорогу, показали Вам долю селянина-хлібороба на нашій землі від давних часів, показали початки і зріст, розвій, переміни і кінець панщини. Ми старалися як найменше говорити від себе, бо не о наші думки і чуття тут ходять. Ми хотіли, щоб наші селяни раз знали свою долю з давних давен, щоб знали, відки їх батькам і дідам вітер віяв у очі, а відки грозить віяти ще їх дітям і внукам. А хто знає небезпеку, той мусить думати про те, як від неї охоронити ся.

Свою троха придовгу розмову ми хотіли би закінчити кількома словами про долю руської народности під панщиною і по її скасованю, бо се, думаємо, найліпше пояснить, для чого Русини з усіх народів Австрії найбільше мають причини сьвяточно обходити пам'ятку звесення панщини в 1848 р. і шанувати пам'ять Йосифа II, що перший перед 108 літами попробував був зробити се.

Певна річ, панщина не була якимсь народним руським лихом, що гнобило самих тільки Русинів. Панщина була загальним хлопським лихом; від неї терпів однаково і хлоп Русин і хлоп Поляк і хлоп Чех і хлоп Німець. Та для нас Русинів вона була подвійним лихом — і громадським (суспільним) і національним. Ми Русини, особливо в Галичині, з давен давна були хлопська нація. Майже все, що піднесло ся по над хлопа — чи то шляхта, чи міщани, все те за польських часів зробило ся Поляком, за Австрії зразу Німцем, а пізнійше знов Поляком. При руській мові, при руській народности лишали ся тільки прості, чорні хлоп

і вбогі та маловчені сільські сьвященники. Висші духовні, єпископи та каноніки говорили і писали по польськи або по латині. Цікава річ, що в перших 50 літах австрійського пановання польська мова серед галицького духовенства, навіть по менших містах і по селах, була розширена далеко більше, ніж за часів польської держави. Так само й ті міщанські родини, що в початку австрійського пановання ще були лишили ся при русчині, до 1820 року майже зовсім спольщили ся. Богато з тих спольщених Русинів, особливо молодших, успіло переняти ся й польськими патріотичними думками, багато їх ходило до повстання 1830 року і пізнійше гнило по криміналах за таємні звязки в цілі відбудовання Польщі на руській землі. Коло 1830 року могли собі Поляки сьміло думати, що в Галичині нема ніякої Руси, що в тут тільки один „народ“ — польський, гноблений Німцями.

Та швидко натуральний розвій справи мусів їх повернути на інші думки.

Австрійський уряд діставши під свою власть Галичину швидко мусів побачити, що се не є чистопольський край, що тут обік Поляків живуть також Русини. Правда, перші австрійські урядники, що поряdkували галицькі справи, не бoгато вміли написати до Відня про Русинів. Але знайшов ся у Відні один руський сьвященник, Іван Гудз, що жив там як приватний учитель у якогось пана, і сей порозумівши ся з львівським руським єпископом Львов Шептицьким і його офіціялом о. Левінським, узяв ся бути посередником між Русинами і цісарським двором. Зараз в марті 1774 р. подав Гудз від Шептицького до цісареві протест проти того, щоби монахи Василіяни не підлягали єпископській зверхности. Д. 17 і 27 липня 1774 р. той сам Гудз подає знов від Шептицького дві скарги на те, що польське духовенство перетягає богатших і здатнійших Русинів на латинський обряд. Марія Тереса полагодила ті справи згідно з просьбою Гудза і рівночасно, зацікавивши ся долею Русинів, задумала зробити початок для висшої осьвіти руського духовенства і веліла від осени 1774 р. помістити двох руських учеників в закладі св. Варвари у Відні, де мали побирати висші науки потрібні для духовного стану. З початком 1795 р. вона веліла

покликати о. Гудза до себе, розмовляла з ним досить довго про стан Русинів і обіцяла опікувати ся ними й далі¹⁾.

В тім згляді як найгорячіше підпирав цїсареву її син Йосиф, що вже 1773 р. перший раз переїхав був здовж усю Галичину і мав нагоду переконати ся наочно про жите руського народу і духовенства. Правда, просьба подана Гудзом д. 19 серпня 1775 р., щоби цїсарева обік польського закладу для виховування шляхетських синів у свїтських науках заснувала такий заклад і для руської молодїжи, щоби та могла приспособляти ся до урядів і загально на свїтлїх горожан, лишила ся несповнена, але за те число вихованців у духовнім закладї св. Варвари з двох побільшено на 14. І треба сказати, що з сего закладу справді вийшло багато вчених і свїтлях Русинів, що перші поклали підвалини для кращого розвою нашої народности²⁾.

Цїсар Йосиф забажав не тільки вести далї, але й розширити дїло своєї матери і надворним декретом з 30 червня 1783 р. велїв заснувати генеральну семінарію для виховування духовних греко-католицького обряду. Сю семінарію отворено 1 листопада того самого року, на другий рік до неї перенесено тих 14 студентів, що виховували ся в Відні у св. Варвари, а в 1785 р. сюди перейшли також кандидати з Угорщини. І коли доси в тих закладах усього вчили по латинї і бідні студенти, не маючи книжок, мусїли переписувати собі виклади професорів, наказав цїсар Йосиф рескриптом з 5 сїчня 1786 р. учити пасторальної теології, катехізованя і проповідий „рідною мовою“, бо „тільки тим способом можна буде зарадити бракови вчителїв, котрі би ріжним народностям могли ті науки викладати на їх рідній мові“. А д. 27 липня 1786 р. писав цїсар Йосиф ще раз губернаторови, щоби той поручив дирекції семінарії пильнувати кандидатів, щоб учили ся катехізувати, говорити проповіді і писати в своїй народній і то в людовій мові і щоби про-

¹⁾ M. Harasiewicz, *Annales ecclesiae Ruthenae*, Leopoli 1862, стор. 557—569.

²⁾ M. Harasiewicz, тамже, стор. 572.

фесори перепитували їх деколи не тільки по латині, але також сею народною мовою¹⁾).

Се перший раз по довгих століттях могутий монарх не тільки допустив руську, людovu мову до викладів у висшій школі, але сам упімнув ся о її заведенє, сам наказав її уживанє. І сей монарх був Німець, тай то ще такий, котрому приписувано охоту і намір — викоринити всі народности в Австрії крім німецької, поробити всіх Німцями! З сих декретів ми бачимо тільки одно: цісареві Йосифові не ходило о знїмченє всіх народів, а поперед усього о просьвіту і піднесенє темних і він розумів се добре, що до сеї ціли найпростійше провадить наука на рідній людovій мові.

Та на жаль самі вчені тодішні Русини не розуміли сего. Вони виховували ся, говорили і думали по польськи, в урядових справах говорили і писали по латині або по німецьки, а руськими буквами знали друковані тільки церковні книги. Мову простого люду, підданих, хоч і розуміли і вживали инколи в розмові з тими людьми, але їм у голові не містило ся, щоб можна було тою мовою говорити про вчені річи та писати книжки. І вони сповняючи розказ цісаря почали вживати в викладах старої, церковної мови, так само мертвої як латинська. Тому то й не диво, що ся постанова цісаря Йосифа не принесла великого хісна руській народности. Не принесли його й заведені Йосифом II. в 1787 році руські виклади на філософічнім і богословським виділі львівського університету. Професори (Лодий, Земанчик — з Угорщини, инші Галичане) не знали людovої мови і намагали ся викладати то по російськи то по церковному, а ученики не розуміли тої мови і самі просили, щоб їм викладано — по польськи. В 1804 р. ті руські виклади на філософії були скасовані, а на теології хоч вели ся ще кілька літ, то будили між студентами радше обридженє, ніж любов до русчини²⁾. От так то вийшло, що Поляки, кричачи на всю Европу про те, що австрійський уряд силуєть ся їх онї-

¹⁾ M. Harasiewicz, тамже, стор. 617, 619, 620.

²⁾ L. Finkel, *Historia uniwersytetu lwowskiego do r. 1869*, Lwów 1894, стор. 85—95.

мечувати, самі рівночасно ополячували Русинів, а в 1816 р. доби́ли ся навіть того, що уряд вигнав руську мову з народних шкіл східної Галичини і запровадив натомі́сть польську¹⁾. Руський хло́п міг від тепер, оплативши кошти німецької школи в мі́сті і польської в селі́, закла́дати собі ще й свою руську дякі́вку — де хоті́в і власним коштом.

Та Русини не впали духом і власне від тої хвилі глибокого упадку починають ся з разу маленькі, а чим далі́, все сьмі́лійші проби ратунку і піддвигне́ня руської народности. За почи́ном переми́ського каноні́ка Івана Моги́льницького і за дозво́лом митрополі́та львівського Миха́йла Леви́цкого зав'язало ся в ті́м са́мім 1816 році́ по́півське товари́ство для шире́ня віри і моральности при помочи друкованих книжок серед руського народу. Правда, за наказом з гори се товари́ство не вийшло в житє́, але Моги́льницький, Леви́цкий, Сні́гурський і инші єго члени не покидали від тепер праці́. Заходом Леви́цкого і Моги́льницького удало ся переко́нати уряд, що руська мова повинна бути допущена до народної школи. Сні́гурський ставши єпископом у Переми́шлї заложив власним коштом школу для дяків. Почали помалу друкувати ся й руські книжки. хоч усе ще мертвою, церковною мовою, поки нарешті́, йдучи за почи́ном Поляка Хо́даковского, Словака Колля́ра, Сєрба Караджича і Українців Цертеле́ва та Максимовича Галичани не звернули уваги на пі́сні і опові́дання свого рідного народу. Вже коло 1820 р. дехто з Русинів почав записувати ті пі́сні, а назби́равши досить таких записок, Поляк За́леский, урядник при львівські́м намі́стництві і пі́знійший губернатор, видав 1831 р. спору книгу „Pieśni polskie i ruskie“. Ся книга то була перша ластівка нашого народного пробудже́ня. Аж із неї письме́нні Русини переко́нали ся, що й у них, в устах отсего простого хло́па-панщи́зняка, є пі́сні і опові́дання, котрими можна повеличати ся перед сьві́том, є мова, котру не тільки́ допускають до книжок, але в котрій чужі люди

¹⁾ M. Harasiewicz, вказана книга, стор. 994, 997—1008, 1009 і далі́.

знаходять дивну красоту, якої освічений Русин доси не бачив і не розумів.

Від тепер молодші руські попи і поповичі кидають ся по селах збирати і списувати хлопські пісні, прислухують ся ближше хлопській мові, хлопським оповіданням, учать ся докладнійше руської історії, починають глибоше заглядати в душу свого народа, роблять ся його свідомими синами, роблять ся борцями за його відроджене. Йосиф Левицький, Лозинський, а з молодших головні три: Маркіян Шашкевич, Яков Головацький і Іван Вагилевич — ось ті перші борці нашої народної свідомости. За ними пішли їх молодші товариші Микола Устиянович, Рудольф Мох, Антін Могильницький, Йосафат Кобринський. Нові збірки народних пісень видавали Лозинський (Ruskoje wesile), Головацький (в Русалці Дністровій) і Поляк Жегота Паулї; приповідки збирали Петрушевич, Мінчакевич і Илькевич, загадки Іван Головацький (видав пізнійше в Вільку 1847 р.), граматика руської мови писали Левицький, Лозинський, Вагилевич, Головацький; Кобринський видав красну книжочку „Способъ борзо выучити читати“. Та головне те, що талановитіші між тими людьми почали на взір народних пісень складати свої власні і в них висказувати новіші думки, закривати своїх товаришів до нового бою, про який хлопські пісні не знали нічого. Між тими новими співачками займає перше місце Маркіян Шашкевич, справедливо названий батьком нового, народного галицько-руського письменства.

Про життя і писання Маркіяна Шашкевича була вже видана „Просвітою“ гарна книжочка, написана пок. проф. Огоновским, то ми й не будемо розповідати ширше ані про него ані про його товаришів, але укажемо децю найважнійше. Всі ті, хто знав особисто Шашкевича і памятав ті часи, коли появлялись його писання — чи то друком, чи в відписах, — стверджують згідно, що вони робили дуже велике вражінє, були немов блискавка серед темної ночі. Ми нині читаючи небагато Шашкевичеві писань не дуже розуміємо той запал, з яким говорять про них тогочасні Русини. Але треба взяти на увагу тодішні відносини, то побачимо, що Шашкевич обік гарної людової мови, щирого і сердечного тону мав у своїх писаннях ще щось,

чим мусів подобати ся і чого не було у жадного з його товаришів. Він мав відвагу і дар висказати досить виразно, а бодай для тогочасних прибитих Русинів досить зрозуміло все те, що їх боліло, чого вони бажали і чого надіяли ся. Він знав ту тугу, ту зневіру, яка тоді мусіла нападати кожного Русина і чорною хмарою застелювати перед ним небо, і він проклинав її:

Вчора вечір чорна хмара

Мені говорила:

„Чудуєш ся, побратиме,

Де ся доля діла?

„Твоя доля, то я була,

Я тя не минаю;

Вкривалам тя чорнов мраков

І тепер вкриваю.

„І над гробом твоїм мраки,

Ще мої повиснуть“.

От надія! Таку долю

Най то громи тріснуть!

Та він не гнув ся під вагою тої долі. Він чув гордим, горячим серцем те, що писав в листі до свого друга М. Козаневича:

Відкинь той камінь, що ти серце тисне!

Дозволь, в той сумний тин

Най свободоньки сонечко заблеще —

Ти не неволі син!

І се не було у него пусте слово. Він відчував, відки плила неволя цілого руського народу в Галичині, і різко вказав се у двох своїх творах. Простий нарід стогнав під ярмом панщини — і Шашкевич у своїм оповіданю „Олена“ показує нам ось яку річ. Богатий господар справляє весіле. Свахи сажають у піч коровай, молодіж танцює, аж ось приходить дружба Василь, що разом з молодим, Семеном, ходив просити гостей на весіле.

Василь зажурений і оповідає батькові молодой, що він з Семеном був у Дубровничях у пана старостича просити його на весіле. Старостич зразу нахмарився, потім удавав веселого, обдарував Семена і обіцяв бути на весілю, але коли оба парубки вийшли з двора, він закликав Семена назад до себе, а Василь вернув сам. Ми не знаємо, що там говорив старостич з Семеном, але мабуть щось не дуже приємне, бо Семен вирвавши ся з двора вже не вертав до своєї молодой, але побіг у поблизький ліс, до опришків. Опришки під проводом Медведюка і Бойчука лагодять ся напасти на замок пана старостича, та довідавши ся, що сей вибирає ся на Семенове весіле, ділять ся на дві купи; одна нападає на замок, грабить і підпалює його, а друга з ватажком засідає ся в ліску і чекає на пана старостича. Сей не дармо їздив на весіле. Він ухопив молоду і власне вертав з нею, коли опришки напали його, відібрали Олену, а самого вбили. Шашкевич оповідає очевидно про старі польські часи; розбійник Бойчук був дійсно і нападав на панів та різав їх немилосерно коло 1750 року. Але читаючи Шашкевичеве оповіданє люди перед 1848 роком дуже добре мусіли розуміти, що й на їх очах дів ся не одно подібне, бо анї панська самоволя та збиткованє над людьми, анї розбійницькі напади не минули ся ще були й за часів Шашкевича.

Коли простого, темного селянина тисла панщина і він тікав від неї в крайнім разі в опришки, то освічений, свідомий Русин бачив над собою загрозу спольщення. Його тисла Польща своєю історією, своїм панством і маєтками, своєю вищою цивілізацією, а в остатніх часах навіть своїми революційними думками, на котрі ловило ся не мало горячійшої руської молодіжи. Потребу боронити ся від сего натиску відчули Русини ще перед Шашкевичем. В 1831 році написав якийсь Русин у Відні — кажуть, що пізнійший митрополіт Литванович, — по польськи пісеньку повну ненависти до польського повстаня; вона зачинала ся словами: „Kto Lach, ma strach“. По упадку повстаня, як ми вже розповідали вище, кинули ся Поляки кликати руського хлопа і руських інтелігентів до нового повстаня — вже не проти Москаля,

але проти Нїмця і нїби то виступали за знесенем панщини. Деякі з них, як Цвїглевич, Попель, Горошкевич, не цурали ся й руської мови і складали революційні пісні, щоби ними заґріти Русинів для своїх цілей. Отже Шашкевич покористував ся нутю одної такої пісні і зложив свою пісню, в котрій кликав Русинів до бою з Поляками і віщував Полякам, що на руській землі будуть побиті. Та він не важив ся ще висказувати свої думки зовсім просто, але прибрав їх у легеньку історичну заслону. Нїби то єго пісня відносить ся до р. 1139, коли Русини під Галичем побили польського короля Болеслава Кривоустого. Але кождий тодішній Русин мусїв добре зрозуміти, до чого то воно відносить ся, коли читав або сьпївав от такі слова:

Гей хто Русин, підлітайте
Соколами на врага!
Жваво в танець! Засьпівайте
Піснь веселу: гура-га!
Піснь веселу: гура-га!

Побари ся, облак тьмистий,
Ще годинку, ще постій!
Тобі прийде розповісти
Славний руський з Ляхом бій!

Гей хто Русин, за ратище!
В кріпкі руки меч ясний!
Шпарка стріла най засвище:
Гордий Ляше, день не твій!
Гордий Ляше, день не твій!¹⁾

¹⁾ Пісня, що була взірцем отсего Шашкевичевого твору, була зложена в часї польського повстання на Волині 1831 р. і сьпівала ся в полку Ружицкого. Вона появилася друком у черве в додатку до споминів Ружицкого виданих 1832 р. п. з. „Powstanie na Wołyniu czyli pamiętnik pułku jazdy wołyńskiej uformowanego w czasie wojny narodowej polskiej przeciw despotyzmowi tronu rosyjskiego 1831 roku, pisany przez dowódcę tegoż pułku Karola Różyckiego. Bourges 1832.

В Шашкевичевих словах тодішні Русини віднаходили свою надію, свою силу, свою людську і народню гідність, і для того він був такий милий для них.

Та такі Русини, що в тих часах так як Шашкевич вибігали думкою в світ свободи і думали про розірванє кайданів, були як люди, що бють ся головою о мур вязницї. Всі на них гляділи косо: і шляхта і уряд і своя зверхність. Усі бояли ся клопотів і старали ся придушити таких людей. Шашкевич набідувавши ся в школах, швидко вмер бідним сільським попом; Вагилевича довели єго власти до того, що врешті покинув і попівство і руський обряд і перейшов на протестантизм; инші замовки, а ще инші почали знов хилити ся на польський бік.

Та настав 1848 рік і разом віджили пригноблені Русини. Чим було для сільського народа знесенє панщини, тим для осьвічених Русинів було наданє конституції і свободи друку. Пригноблені і знеохочені доси товариші і наслідники Шашкевича підняли голови, набрали духа. Як члени вільного, хоч і як бідного та темного народа вони почули себе досить сильними на те, щоби вистояти в боротьбі з Поляками, котрі у східній Галичині властиво не мали за собою нїякого народа і тільки силкували ся ловити його собі всякими штуками і брехнями.

В перших днях мая 1848 року завязало ся у Львові під проводом єпископа Яхимовича, каноніків Куземского і Малиновского і сьвітських учених людей Борискевича і Леонтовича перше руське товариство політичне „Руска рада народна“, котре 10 мая приняло а 15 мая, в сам перший день вільний від панщини, оголосило в першім числі першої руської газети „Зорі Галицької“ свою програму. Ось якими словами відзивала ся там „Рада“ до Русинів цілого краю:

„Ми Русини Галицькі належимо до великого руського народу, котрий одним говорять язиком і 15 мільо-

Цілу книжочку передрукував Вротновский у своїй книжці „Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie“, Lipsk 1875, стор 274—389. Пісня, що зачинає ся словами „Гей козаче, в ім'я Бога“, передрукована тут також на стор. 320—321.

нів виносить, з котрого півтретя міліона землю Галицку замешкує. Той нарід був колись самодільний, рівнав ся в славі найможнійшим народам Європи, мав свій письменний язак, свої власні устави, своїх власних князїв; одним словом, був в добробиті, заможним і сильним". І дальше згадавши про нещастя, які впали на Русь, про відступство панів і про занепад мови та народности руської „Рада“ вказує на надане конституції і ось якими словами відзиває ся до Русинів:

„Братя! сини так великої руської родини! Мали бисьмо самі одні позістати і на далї в тім нещаснім за-мертвіню? Ні! Пробудив ся вже й наш лев руский і красну нам ворожит пришлість. Вставайтеж братя, вставайте з довгого сну вашого, бо вже час! Встаньте, але не до звади і незгоди! но двигнім ся разом, щоби піднести народність нашу і забезпечити дані нам свободи. Пожиткуймо з тої спосібности, абиьмо не покрили ся ганьбою перед сьвітом і не стягнули на себе наріканя поколїнь наступних. Поступаймо з другими народами в любові і згоді. Будьмо тим, чим бути можемо і повинніьмо, будьмо народом!“

Для свого діланя „Рада народна“ визначує ось які три точки:

„1. Першим нашим заданем буде заховати віру і поставити обряд наш і права церкви і сьвящеників наших на рівні з правами других обрядів.

„2. Розвивати і підносити народність нашу у всіх її частях видосконаленем язика нашого, запровадженем єго в школах низших і висших, видаванем письм часових, утримуванем кореспонденцій з письменниками так нашими, як иншими до щепу славянського належними, розширенем добрих і ужиточних книжок в язичї рускїм і у-сильним старанем впровадити і на рівні поставити язик наш на рівні з иншими в урядах публичних.

„3. Будемо чувати над нашими правами конституційними, розпізнавати потреби народу нашого і шукати поправи бити нашого на конституційній дорозї, а права наші від всякої напасти і оскорблення стане і силне хоронити“.

Отсеї думки стали ся підвалиною цілого дальшого розвою галицької Руси. Перший раз тут заговорили Русини прилюдно і свобідно про те, що доси тільки найрозумнійші тихцем думали або шептали; перший раз висказали самі про себе, хто вони і чого хочуть. І хоч висказали не все докладно і не дуже сьміло, то все такн основа їх тодішньої програми і нині ще не змінила ся. Не диво, що та програма мала засобою відразу всіх галицьких Русинів і покликала всіх спосібнійших до горячої праці. Можна сказати, що в 1848 році зроблено широкий розмах у всіх напрямках народного життя і, коли би через неприявні обставини і через власну вину Русинів не було скінчило ся на тім розмаху, то були-б ми нині не там стояли, де стоїмо тепер.

Ми пригадаємо тут лиш головні вчинки тодішних Русинів. За приміром головної Рускої Ради у Львові позавязували ся швидко подібні товариства по інших' окружних містах Галичини для піддержування політичного життя по селах і місточках. Микола Синевідський заснував у Коломні першу повітову бібліотеку, щоби окочличні Русини могли читати і розвивати ся. Іван Озаркевич, також у Коломні, устроїв перший руський аматорський театр і виставив на сцені „Наталку Полтавку“, Котляревського і деякі інші драматичні твори. За прикладом Коломні почали Русини у Львові і Перемишлі також устроювати драматичні вистави, котрі богато причинювали ся до пробудження руського духа.

В Станіславові за почином о. Григорія Шашкевича, брата Маркіянового, тоді пароха в Угринові, скликали Русини на 3 (15) мая перше віче сполучене з народним фестином. Такі віча в 1848 році були ще в Жовкві, Стрию, Дрогобичи, Тернополі, а ряд їх закінчило величезне руське віче у Львові д. 3 (15) мая 1849 року в першу річницю знесеня панщини.

Нема що мовити, уряд прихильно дивив ся на ті заходи Русинів. Вони були йому на руку, бо заступали дорогу революційним змаганням Поляків. Щоби розбити Поляків і підкопати значіне Ради Народової, Стадіон пробував, завести обивательську раду при губернії, так званий байрат, до котрого покликав кількох вадних Поля-

ків, а також і Русинів, в тім числі й єпископа Яхимовича. На засіданнях того байрату обговорювано між иншим справу сільських шкіл і Яхимович підняв голос в обороні руської народности в школах людowych¹⁾. Поляки дуже були лихі за се на Русинів і на Стадіонів байрат і зложили навіть пісню, що починала ся словами:

Błogosławiony, co na chlubę świata
Nie dał się nigdy wciągnąć do Bajratu,
Anie też kiedy ku ojczyźnie zdradzie
Zasiadał krzesło w Świętojurskiej radzie.

В маю 1848 р. був у Празі перший словянський з'їзд. Руска Рада вислала там також кількох своїх делегатів, щоб перед ширшим словянським сьвітом заступали руську справу. Та тут Поляки поводити ся з Русинами дуже солоденько, завязали спільно з ними польсько-руську секцію і заключили навіть на письмі угоду, з котрої тут подаємо головні точки.

Відповідно до людности польської або руської в кождім окрузі — читаємо в тій угоді — має бути польська або руська мова урядовою. Всі уряди громадські і міські мають уживати тої мови, якою говорить більшість людности. Кождому мешканцеві краю вільно в зносинах з властями уживати мови польської або руської і власть має йому відповідати тою самою мовою. Кождий горожанин краю без ріжницї народности має право бути урядником; при урядах невиборних повинні народности бути відповідно заступлені. В околицях, де людність мішана, урядник мусить посідати обі мови. В громадах мають школи вести ся мовою тої народности, яка має більшість, але меншість має право держати школу для своєї народности. В цілім краю в третій нормальній класі має бути в руських школах викладава мова польська, а в польських руська; гімназії будуть окремі для польської на-

¹⁾ Gazeta Lwowska 1848 r. N. 57, dodatek: Protokół narad Bajratu o szkołach ludowych.

родности а окремі для руської, і будуть засновувати ся в міру того, як буде горнути ся до науки молодіж одної або другої народности; в кожній гімназії буде викладати ся література обох мов. На університетах буде вільно викладати обома мовами. Признанє потреби і часу поділу Галичини на два окремі округи адміністративні лишає ся законодавчому соймови¹⁾

Отсе і ще чимало дечого обіцували Поляки Русинам у Празі, щоби показати иншим Слов'янам, які то вони щедрі і справедливі. А тимчасом у краю все аж кипіло против Русинів; польські газети кидали на них найдикійші брехні, підбурювали і без того розгоряковану людиність до ненависти против них, називали їх не инакше як „Świętojurgami“ (від львівської церкви св. Юра, при котрій жив руський митрополіт і инші провідники руського народа, єпископ Яхимович, Куземський, Малиновський, Петрушевич), або навіть „Рієкљојургамі“, відмовляли руській народности права до самостійного розвою, а руську мову називали відміною польської.

Не чуючи ся безпечними по містах, а особливо бачучи, що Поляки всюди позаводили собі ївардії народів, муштрують ся, рисують пляни — зовсім немов до війни лагодять ся і з Мадярами знюхують ся, Русини за починком Куземського і Борискевича почали й собі заводити руські народні ївардії. Руські посла у Відні піднесли думку поділу Галичини на польську і руську. Нарід у краю радо прийняв ту думку і почав посилати до Відня петиції з підписами, котрих швидко набрало ся звиш 100.000. Щоби заявити, що Русини й на полі духового життя чують ся в силі до позиточної праці, руські проводирі скликали на 19 жовтня до Львова перший з'їзд руських учених, котрий відбув кілька засідань і ухвалив між иншим заснованє першого руського просвітного товариства „Галицько-руської Матиці“.

В комісії, вибраній державним соймом у Відні для уложеня конституції, була довга і завзята боротьба

¹⁾ Див. Stenograficzne sprawozdania z posiedzeń sejmu galicyjskiego, rok 1869, posiedzenie z d. 27 października (промова Лаврівського), а також брошуру: Kwestya ruska Lwów 1876, стор. 85—86.

в справі поділу Галичини і прав руської народности. Протів Русинів виступив Земялковский. „Я належу до польської народности, — говорив він, — але коли винайдено й руську народність, то мушу сказати, що й я Русин і то найчистішої крові (?), якого може другого й не знайдете в Галичині. До марта 1848 був Русином, хто був грецької, а Поляком, хто польської релігії. В одній сім'ї був один Русин, другий Поляк. Хто викликав те роздвоєнє, не треба згадувати, але се є роздвоєнє релігійне, а не національне“. На се відповів Яхимович виказуючи, що Русини мають свою окрему історію, окрему мову, окреме письмо. „Географічне положенє і національні ріжницї між Поляками і Русинами промовляють за поділом Галичини; вона занадто довга, щоби нею відповідно завідувати. У Поляків і Русинів не однакова мова, не однакове письмо; охорона руської мови в школах і урядах домагає ся поділу“. ¹⁾

В обороні прав руської народности промовляв знаменито Чех Рігер. Ми приведемо тут бодай важніші місця з его промови: „Я люблю Поляків так само як люблю Чехів, бо ми брати; але признаю Русинів за самостійну народність. Я знаю Галичину з власного огляду, знаю її письменство і говорю тут зовсім безсторонно. Три мільйони Русинів живуть у Галичині, 13 мільйонів у Росії. Мої панове, 16-мільйоновий народ не пропаде, чи ви відділите його від Галичини, чи ні. Такого народа не затаїте, шасть-прасть не змажете з карти. Свобода слова додасть ваги руському елементови. Его література надихана свободою розтопить тверду кригу російського самодержавія. Се буде та Архімедова шруба, що розвалить те темне царство, відриваючи від него мільйони закріпощених російських Русинів. Шануйте національне змаганє того народа, покликаного до самостійного житя, а переслідуваного доси і Поляками і Москалями, хоч би се для вас Поляків, духових панів у краю, було і як неприємно. Минув той час, коли осьвічені верстви надавали

¹⁾ A. Springer, Protokolle des Verfassungsausschusses im Oesterreichischen Reichstage 1848—1849, Leipzig 1885, стр. 20, 24—25.

свій національний характер цілій масі народа. Ви знаєте, яке ненависне значінє придає Русин назві „Лях“, знаєте певно й кроваві докази на те в вашій недавній історії (різня в Горожані). Уступки, які ви робите Русинам для науки катехізму і для сільських шкіл, зовсім за малі. На словянськiм з'їзді в Празі Поляки ще найліпше порозуміли ся з Русинами. Дужеб мінї було жаль, як би мої щирі слова пройшли марно, як би Русинам тут не дано більших уступок. Коли Русинам не поможеть ся тут, то вони зуміють обернути ся деінде, і памятайте, мої панове, се вийде на шкоду не тільки польському елементови, не тільки Австрії, але також справі свободи ¹⁾

Швидко мине 50 літ від тої хвилі, коц були сказані ті слова. Рієр жив ще і дай Боже йому жити ще много літ, хоча, нїде правди діти, часи змінили ся і він змінив ся не в однім погляді. Та які-ж пророцькі були тоді єго слова! Як би то нині стояла Галичина, як далеко пішли-б були наперед і польські і руські народні справи, просвіта, свідомість народня, як би в 1848 році Поляки були послухали єго ради.

Конституція уложена сею комісією була корисна для Русинів. Правда, право вибору не було загальне, а ограничене лише на тих, хто платив що найменше 5 р. мк. безпосередного податку; але за те не було палати панів ані курій виборчих. Рада державна мала складати ся з двох палат: з палати народів і з палати країв. До палати народів мали вибирати послів безпосередно в кождім краю, а до палати країв мали висилати своїх делегатів сойми краєві і сойми окружні. В краях мали бути так само без курій вибрані сойми краєві, а надто більші краї поділено на округи (Галичину на 10) з можливим узглядненєм національних границь; в тих округах мали відбувати ся свої окружні сойми і вони мали право висилати також по двох делегатів до ради державної. ²⁾ Нема сумніву, що коли би ся конституція була ввійшла в житє, вона була би для Русинів дуже корисна, бо вони у всіх східно-галицьких округах були би мали більшість.

¹⁾ A. Springer, тамже, стор. 30—32.

²⁾ A. Springer, тамже, стор. 370, 373, 375, 377.

Та ба, уряд не допустив сеї конституції до ухвали державного сойму, але д. 4 марта 1849 оголосив свою власну, так звану „октройовану“, то-б то накинену конституцію, а 7 марта розвязав сойм. Ся накинена конституція не в смак була Чехам і вони спротивили ся їй, так що вона також не ввійшла в житє. Від 1850 р. уряд узяв ся ще раз кермувати Австрією без конституції, поки не допровадив державу до великих нещасть і естрат. Та про се не місце тут розповідати. Вернемо до Русинів.

Відносини якийсь час сприяли Русинам. В 1849 році заведено руську мову як обовязкову не тільки в народних школах, але і в гімназіях, а для підготовки професорів установлено катедру руської мови на львівськїм університетї. Сю катедру обняв товариш Шашкевича Яков Головацкїй. Для повідомлюваня загалу Русинів про те, що робить і задумує робити правительство, засновано у Львові урядову руську часопись „Галичо-руський Вістник“ і на її редактора покликано найспосібнїйшого тоді руського писателя Миколу Устияновича. Додаймо до того, що в бурях 1848 і 1849 року галицьким Русинам прийшло ся зблизити ся по троха з угорськими Русинами і з буковинськими, що на театрах виставлювано переважно твори українських писателїв Котляревського, Писаревського та Квітки, — то побачимо, що розмах до правдивого, широкого і всестороннього національного житя в тїм часї був дуже добрий, що пізнїйшим поколїням майже на кождім кроці приходить ся навязувати до того, що вже було розпочато або бодай задумано в 1848 році.

На жаль, у Русинів не стало сили, умілости і єдности, щоби відповідно піддержувати всю роботу. порозпочинану на стїльки ріжних полях. Треба було пройти довгу і тяжку школу втрат, пустих сварів, сумнівів та недбалости, треба було аж через гіркі помилки доходити до розуму, сягати глибоше в народ, фундувати будинок народного житя не на піску урядової ані панської ласки, а на скалі власного свідомого, освіченого і зорганїзованого народа.



153. Сократъ, грецкій учитель, Вас. Чайченка	12 кр.
154. Про польові пошкоды	5 "
155—156. Якъ дбати о здоровле	25 "
157. Свояки	12 "
158. Три побратимы.	20 "
159—160. Про книги ґрунтові	25 "
161. Маркіянъ Шашкевичъ	10 "
162. Забобоны та ворожбитство	20 "
163. Про шпихлѣрѣ и крамницѣ нап. д-рѣ К. Левицкій .	12 "
166. 25-лѣтъ пероріи тов. „Просвѣты“, Иванъ Белей .	20 "
167. Гансъ Егеде	10 "
168. Зъ Маркіянової спадщини	15 "
169—170. Про касы позычковой и щадницѣ	15 "
171. Наші дѣти	10 "
172. Панъ Кригулець	10 "
173—174. Кобзаръ Т. Шевченка ч. I.	25 "
175. Народно-рускій катехизмъ	6 "
178—179. Садъ при хатѣ	15 "
181. Дрѣ. Омелянъ Огоновскій	15 "
182. Про вѣльній землѣ	8 "
183. Про ґрунтовый катастеръ	5 "
184—185. Кобзаръ Т. Шевченка ч. II.	25 "
186. Якъ дбаєшь — такъ маєшь	6 "
187. Початки козацтва	10 "
191—192. Бразилійскій гараздъ	25 "
193—194. О лѣченю домашнихъ звѣрятъ	25 "
195. Дещо зъ творѣвъ Ст. Руданьского	15 "
196. Про луки, пасовиска и пашу	12 "
197. Про права мовы рускои.	10 "
198—199. Косове поле	20 "
202. Богданъ Хмельницкій	12 "
203—204. Пасѣка	20 "
205. О садѣвництвѣ, огородництвѣ и молочарствѣ	12 "
206. Якъ Русины стали христіанами	10 "
207. Опирѣ (якъ плекати садовину и огороднину)	20 "
208—209. Якъ ходити коло хорыхъ	20 "
210. Новый прсцесъ цивільный	20 "
211. О новыхъ податкахъ особистыхъ	10 "
212—213. Календаръ на р. 1898	35 "
214. Добра порада	6 "
215—216. У пятьдесяту рѣчницю знесенія панщини	25 "

II. Выдавництва, котрі „ПРОСВѢТА“ закупила або даромъ дістала:

1. Нѣмецко-рускій словарь Ом. Партицкого	1 злр.	— кр.
3. Вечери на хуторі. повѣсти Гоголя, 2 томы		65 "
7. Исторія рускои літературы, Ом. Огоновского томъ I. 1 зр 70 кр., томъ II. 3 зр., томъ III. 2. зр.; разомъ	6 "	70 "
10. Исторія Н. Костомарова ч. I.		50 "
13. Драматичні твори Григ. Бораковского	1 "	30 "
19. Про выборы до сойму (друге видане)		18 "
20. Про выборы до рады державной		10 "

